MÜTEFEKKİR
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
AKSARAY UNIVERSITY JOURNAL of THE FACULTY of THEOLOGY
e-ISSN: 2148-8134 • cilt / volume: 13 • sayı / issue: 25 • Haziran / June 2026 • 242-262

Kertenkele Rivayeti Bağlamında Hadislerde Tarihî ve Anlamsal Arka Plan

Ahmet ALKAN
Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bilecik/Türkiye, ahmet.alkan@bilecik.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-4628-7337,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1781718

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 10.09.2025
Kabul Tarihi: 17.02.2026
Yayın Tarihi: 16.06.2026

Hakem Değerlendirmesi:
Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.
Benzerlik taraması:
Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
Etik Beyan:
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.
Tarafsızlık:
Yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.
Finansman:
Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
Çıkar Çatışması:
Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
Yazar Katkı Oranı:
Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.
Yapay Zekâ Beyanı:
Yalnızca dilbilgisi ve üslup tutarlılığı gibi teknik alanlarda yardımcı bir araç olarak bazı paragrafların düzenlenmesinde ChatGPT yapay zekâ aracından faydalanılmıştır. Yapay zekâ kullanımı, araştırmanın içeriği, analizi veya sonuçlarını etkilememiştir.

Öz

Makalemizde hadislerin tarihî ve anlamsal arka planı, Hz. Peygamber'e nispet edilen kertenkelenin öldürülmesine dair rivayetlerde zikredilen gerekçeler bağlamında incelenmiştir. Böylelikle bazı gerekçelerin hadis formuna dönüşmesindeki tarihî ve sosyo-kültürel bağlam ile râvi etkisinin sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde ortaya konması amaçlanmıştır. Literatürde kertenkelenin öldürülmesine dair hadisler çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Ancak öldürülme sebeplerinin tamamı ve bu gerekçelerin oluşumunda tarihî bağlam ile râvinin dinî metinler arasında kurduğu anlam ilişkisi ilk defa çalışmamızda detaylıca incelenmiştir. Bu çalışma nitel araştırma kapsamında hadis kaynakları ve ilgili literatür esas alınarak yürütülmüştür. Kertenkelenin öldürülmesine dair rivayetler klasik hadis usulü çerçevesinde isnad ve metin tenkidiyle analiz edilmiş, metin varyantları karşılaştırılmış ve rivayetler cerh-ta'dîl ilkeleri ile ilel ilminin kaideleri doğrultusunda değerlendirilmiştir. Ayrıca ilgili hadisler tarihî ve sosyo-kültürel bağlam içinde yorumlanmış, klasik ve modern yaklaşımlar mukayeseli olarak ele alınmış ve bazı motifler İsrâiliyat literatürü ile karşılaştırılmıştır. Bulgular, yalnızca kertenkelenin zararlı olması durumunda ve meskûn mahallerle sınırlı öldürülmesine ruhsat veren hadislerin sahih, öldürülmesini "şeytan olduğu" veya "Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği" gerekçesine dayandıran rivayetlerin ise zayıf olduğunu göstermektedir. Buhârî'nin, kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği hadisini *el-Câmiʿu's-sahîh*'inde zikretmiş olması, onun bu hadisi mutlak surette sahih kabul ederek benimsediği anlamına gelmemektedir. Öte yandan bu haberin İsrâilî olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır. Bazı râvilerin metinler arasında yanlış irtibatlar kurması veyahut zararlı davranışları ifade için dinî metinlerde birtakım canlılara yönelik kullanılan mecazî ifadeleri hakikate hamletmesi, kertenkelenin şeytan veya peygamber düşmanı olduğu için öldürülmesinin hadis formunda meşrulaştırılmasına yol açabilmiştir. Çalışmamızda hadis metinlerindeki anlam değişimlerinin doğru tespiti için râvi etkisinin, tarihî ve kültürel bağlam ile metinler arası irtibatın birlikte dikkate alındığı çok boyutlu bir perspektifin gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kertenkele Rivayeti, Tarihsel Arka Plan, Anlamsal Arka Plan, Râvi Etkisi.

Atıf
Alkan, Ahmet. "Kertenkele Rivayeti Bağlamında Hadislerde Tarihî Ve Anlamsal Arka Plan". m*ütefekkir 13*/25 (2026), 242-262 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1781718.

Bu eser Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International lisansı altında lisanslanmıştır.

The Historical and Semantic Background of the Hadiths in the Context of the Lizard Narrative

Ahmet ALKAN
Assistant Professor, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Theology, Bilecik/Türkiye, ahmet.alkan@bilecik.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-4628-7337,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1781718

Research Article

History
Received: 10.09.2025
Accepted: 17.02.2026
Published: 16.06.2026

Referee Assessment:
This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.
Plagiarism:
This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.
Ethical Statement:
This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.
Impartiality:
The author has not been involved in any stage of the article evaluation and publication process; the peer review process has been completed in accordance with the principles of scientific impartiality.
Funding:
The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Competing Interests:
The author declares that have no competing interests.
Author Contribution Ratio:
The study was conducted by a single author.
Artificial Intelligence Statement:
In this study, the artificial intelligence tool ChatGPT was utilized solely as an aid in technical aspects, such as grammar and stylistic consistency, assisting in the refinement of a few paragraphs. The use of AI did not influence the research content, analysis, or conclusions.

Abstract

This article examines the historical and semantic background of ḥadīths concerning the killing of the lizard (wazagh), focusing on the justifications cited in narrations attributed to the Prophet. It aims to trace how historical and socio-cultural context, together with the narrator's (rāwī) interpretive choices, contributed to the transformation of certain justifications into ḥadīth form. While previous studies have addressed these narrations from various perspectives, this study analyzes all reported justifications and examines in detail the impact of the *rāwī*'s interpretive links between religious texts. The study adopts a qualitative design based on ḥadīth sources and related literature. The study analyzes the narrations through isnād (chain of transmission) and matn (text) criticism, compares textual variants, and evaluates narrators according to jarḥ–taʿdīl (narrator criticism) and ʿilal (hidden defects in transmission). It further interprets the narrations within their historical and socio-cultural context, comparatively assesses classical and modern approaches, and examines selected motifs in relation to Isrāʾīliyyāt. The findings show that only narrations permitting the killing of the lizard in inhabited settlements (maskūn maḥall) due to harm are ṣaḥīḥ, while those justifying it as 'a devil' or as having 'blown on Abraham's fire' are ḍaʿīf. The inclusion of this report in al-Bukhārī's al-Jāmiʿ al-Ṣaḥīḥ does not necessarily indicate its acceptance for practice, nor does the evidence support its classification as Isrāʾīliyyāt. It is further argued that misinterpretations and incorrect intertextual connections by some narrators contributed to the formation of such justifications. The study concludes that a multidimensional approach considering the *rāwī*, context, and intertextual relations is essential for a sound and reliable understanding of semantic transformations in ḥadīths.

Keywords: Hadith, Lizard Narration, Historical Background, Semantic Background, Transmitter Influence.

Cite as

Alkan, Ahmet. "Kertenkele Rivayeti Bağlamında Hadislerde Tarihî ve Anlamsal Arka Plan". mütefekkir 13/25 (2026), 242-262 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1781718.

Giriş

Hadis külliyatındaki zayıf, münker, şâz ve uydurma rivayetlerin büyük bir kısmı ortaya çıktıkları dönemin tarihsel bağlamı ve inanç zeminleriyle şekillenen çok boyutlu anlatılar sunmaktadır. Örneğin çalışmamızın konusu olan kertenkelenin öldürülme gerekçesini sunan bazı metinlerin oluşum süreci dikkatle incelendiğinde hem tarihsel bir düşmanlık anlatısının izlerine hem de inanç temelli anlamlandırmaların izafî etkisine rastlanmaktadır. Bu çerçevede kertenkelenin öldürülmesine sebep olarak öne sürülen "şeytan olması", "Hz. İbrâhim'in ateşine üflemesi" ve "zararlı olması" hususları çalışmamızda isnad ve metin bakımından detaylıca ele alınmaktadır. Özellikle şeytan olması vasfı ve Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği anlatısının rivayet formu kazanmasındaki sosyo-kültürel zemin, râvilerin zihin dünyası, isnad zincirleri ve rivayetlerin geçtiği literatür titizlikle analiz edilerek bu metinlerin sahihlik derecesi ve anlam değişimleri çalışmamızda incelenmektedir. Kertenkeleye dair algıların kaynağının İsrâiliyat gibi dış etkenler mi, mitolojik anlatılar mı yoksa dinî metinlerin hatalı irtibatlandırılması gibi iç dinamikler mi olduğu makalemizde detaylıca tartışılmaktadır. Böylece râvi ve rivayet temelli saiklerin metinde anlam kaymalarına ne derece etki edebildiği ortaya konmaktadır.

Bu çalışma nitel araştırma kapsamında hadis kaynakları ve ilgili literatür esas alınarak yürütülmüştür. Araştırmanın veri setini kertenkelenin öldürülme gerekçesine dair hadisler oluşturmaktadır. Bu metinler klasik hadis usulü çerçevesinde isnad ve metin tenkidi yöntemleriyle analiz edilmiş, râviler cerh ve ta'dîl ilkeleri doğrultusunda değerlendirilerek metin farklılıkları karşılaştırılmıştır. Ayrıca modern-eleştirel yaklaşımın imkânlarından yararlanılarak tarihî ve sosyo-kültürel bağlam içerisinde ilgili hadisler yorumlanmış ve metinlerdeki motiflerin arka planını tespit amacıyla Talmud başta olmak üzere İsrâiliyat literatürü ve ilgili mitolojik anlatılara müracaat edilerek karşılaştırmalar yapılmıştır.

Talat Sakallı kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üfleme meselesini ele almakta ve bu hadisin tarihî süreç içinde nasıl şekillendiğini kronolojik olarak incelemektedir.[1] Hüseyin Akyüz Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiği, kertenkelenin öldürülmesini sevap olarak gördüğü, onu "fuveysika" olarak nitelendirdiği, Mervân b. Hakem'e keler oğlu keler dediği, ayrıca kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflediğini ifade eden rivayetleri isnad ve metin açısından değerlendirmektedir.[2] Ali Çelik ise kertenkelenin tek vuruşta öldürülmesinin sevap olması ile Hz. İbrâhim'in ateşine üflemesi hadislerini din öğreticileriyle yaptığı saha araştırması bağlamında içerik yönünden ele almaktadır.[3] Çalışmamızın önceki araştırmalardan ayrılan temel yönü, kertenkelenin öldürülmesine dair hadislerde zikredilen gerekçelerin her birinin isnad ve metin bütünlüğü içinde eleştirel bir bakışla yeniden analiz edilmesi ve bu gerekçelerin hangi tarihsel ve dinî bağlamda ortaya çıktığının, hangi metinler, kıssalar ve anlatılarla ilişkilendirilerek anlam kazandığının detaylı biçimde incelenmesidir. Râvilerin metinlerdeki bazı lafız ve anlamların oluşumuna etkisini merkeze alan hermenötik bir perspektifle de araştırmamızın analizleri derinleştirilmiştir. Böylece râvinin pasif bir aktarıcı değil, dinî ve kültürel arka planıyla bazı rivayet formlarının oluşumunda belirleyici bir değişken olabileceği gösterilmiştir. Ayrıca Talmud gibi İsrâilî kaynaklar ile mitolojik anlatılara müracaat edilerek mukayeseler yapılmıştır. Bunun yanı sıra kertenkelenin şeytan olduğu gerekçesiyle öldürülmesine dair hadisler ilk kez çalışmamızda bütüncül bir isnad ve metin analizine tabi tutulmuştur. İsnad ve muhteva değerlendirmesinde ulaşılan sonuçlar bakımından da araştırmamızda önceki çalışmalardan ayrışan özgün katkılar sunulmaktadır.

1. Kertenkelenin Şeytan Olduğu Hadisinin İsnad İncelemesi ile Metin Değerlendirmesi

Yeryüzündeki kötülüğün kaynağını anlamlandırma çabası felsefi açıdan tarih boyunca tartışılan bir konu olmuştur.[4] İnsanın iyi ya da kötü tüm davranışlarının yaşadığı çevre, mensubu olduğu

1 bk. Talat Sakallı, "Cari Kültürün Hadis Rivâyetine Etkisi", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, (Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002).

2 bk. Hüseyin Akyüz, "Kertenkelenin Öldürülmesi ile İlgili Hadislerin Tahlil ve Tenkidi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/1 (2013).

3 bk. Ali Çelik, "Kertenkelenin Öldürülmesi" Rivayetini Din Öğreticilerinin Nasıl Anladıkları ve Topluma Nasıl Aktardıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2023).

4 bk. Metin Özdemir, "Kötülük Problemine Eleştirel bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (2000).

düşünce ekolü, sosyal statü ve kendisini kuşatan küresel dünyanın gerçekliğinden bağımsız olarak değerlendirilmesi oldukça zordur. İslam dininde yeryüzünde işlenen tüm kötülüklerde şeytanın payının olduğu inancı da yadsınamaz bir gerçektir.[5] Dünyadaki düzeni ifsat etmeye ant içtiği Kur'an'daki şu âyetle sabittir: "*Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler. Kim Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinirse, şüphesiz o apaçık bir hüsrandadır.*"[6]

Din, akıl ve fıtrat düzenini bozmaya yönelik daimî ve sistematik faaliyetlerde bulunan şeytanın yeryüzündeki kötülükler, suçlar ve hatta insanlardaki gaflet, hata, tembellik ve unutkanlık gibi noksanlıklarda dahi pay sahibi olduğuna dikkat çeken dinî metinler vardır.[7] Örneğin; Hz. Mûsâ'nın, mazlum olduğunu düşündüğü birine yardım etmek isterken karşı taraftaki adama yumruk atarak ölümüne sebep olduktan sonra şöyle dediği Kur'an'da zikredilir: "*Bu şeytanın işidir. O, gerçekten apaçık bir saptırıcı düşmandır.*"[8] Bir başka âyette Hz. Mûsâ ile yolculuğa çıkan genç, kayalıklarda unuttuğu balığı anarken bunu kendisine unutturanın ancak şeytan olduğunu dile getirmiştir: "*Genç, gördün mü? Kayaya sığındığımız sırada balığı unutmuşum. Doğrusu onu sana söylememi bana ancak şeytan unutturdu.*"[9]

Hz. Peygamber itikafta iken zevcesi Safiyye ziyaretine gelir. Onu evine götürmek için mescitten çıktığında sahâbeden iki adamla karşılaşır. Hz. Peygamber yanlış anlaşılması endişesiyle onları yanına çağırarak yanındaki kadının zevcesi olduğunu söyler. Adamlar, senden bile şüphelenebileceğimizi mi düşünüyorsun manasında şaşkınlıklarını "Sübhânellâh, Ey Allah'ın Resulü!" ifadesiyle dile getirirler. Hz. Peygamber şöyle der: "Şeytan insanda kanın damarlarda dolaştığı gibi dolaşır. Kalbinize bir şüphe atmasından endişe ettim."[10] Sahih rivayetlerde güzel rüyalar Allah'a, kötü düşler ise şeytana nispet edilmiştir.[11] Benzer şekilde öldürülmesine ruhsat verilen zararlı siyah köpekler için "şeytan" tabirinin kullanıldığı sahih rivayetler mevcuttur.[12] Ayrıca Hz. Peygamber Medine'de cinlerden Müslüman bir taifenin bulunduğunu, onlardan biriyle karşılaşan kişinin üç gün izin vermesini (görmezden gelmesini), tekrar karşısına çıkması durumunda öldürmesini emrederek onlar için şeytan ifadesini kullanmıştır.[13] Nevevî (öl. 676/1277) ısrarcı olan bu canlıların -hadiste istisna edilen- Müslüman taifeden olmayıp şeytan zümresinden oldukları için öldürülmelerine hükmedildiğini belirtmiştir.[14] Bir başka hadiste Hz. Peygamber namaz kılan bir kişinin namaz esnasında önünden geçmeye çalışanı engellemesini emretmiştir. Israr etmesi durumunda mücadele etmesini çünkü onun şeytan olduğunu söylemiştir.[15]

Zararlı ve müfsit davranışlar sergileyen canlılar için hadislerde kullanılan "şeytan" tabiriyle kastedilen, onların bu eylemlerinde şeytanın etkisinin olması veyahut yapılan işlerin şeytanın hoşuna gidecek cinsten ve şeytanca olmasıdır.[16] Nitekim bir Kur'an âyetinde "*Ey İnananlar! İçki, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki saadete eresiniz*"[17] buyurulmuştur. Bu âyette kastedilen anlam şeytanın içki içtiği, kumar oynadığı veya fal okları açtığı değildir. İnsanların yaptığı

5 bk. Aşır Örenç, "Kütüb-i Sitte Hadisleri Özelinde Şeytan, Mahiyeti ve Yaratılışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2012).

6 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş– Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nisâ 4/119.

7 Remzi Kaya, "Kur'ân-ı Kerîm'de İnsan- Şeytan İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 11-20; Nurettin Şentürk, "Hadislere Göre Şeytan", *Dergiabant* 3/5 (2015), 147-151.

8 el-Kasas 28/15.

9 el-Kehf 18/63.

10 Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh* (Beyrut: Dâr Tûkü'n-Necâ, 1422/2001), "İ'tikâf", 11 (No. 2038).

11 Buhârî, "Ta'bîr", 3 (No. 6984).

12 Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1334/1916), "Salât", 50 (No. 510); Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Salât", 110 (No. 702); İbn Mâce, *Sünen İbn Mâce* (b.y: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Sayd", 5 (No. 3210).

13 Müslim, "Selâm", 37 (No. 2236); Ebû Dâvûd, "Edeb", 174 (No. 5257).

14 Nevevî, *el-Minhâc şerhü Sahîhi Müslim b. el-Heccâc* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392), 14/236.

15 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 11 (No. 3274); Müslim, "Salât", 48 (No. 505).

16 Adnan Koşum, "İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 303-309; Harun Reşit Demirel, "Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirmesi", *Mütefekkir* 1/1 (2014), 82-83; Ekrem Yücel, "Köpekle İlgili Rivayetlere Genel Bakış", *Turkish Studies* 9/5 (2014), 2146.

17 el-Mâide 5/90.

kötü amellerde şeytanın etkisinin ve rolünün olduğu vurgulanmak istenmektedir.[18] Bir sonraki âyette yüce Allah önceki âyet ile verilmek istenen mesajı şöyle açıklamıştır: "*Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?*"[19] Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Arap dilinde "şeytan" kavramının cinler, insanlar ve hayvanlar dâhil olmak üzere her türlü mütemerrit/âsi varlık için kullanılan genel bir niteleme olduğunu belirtmektedir.[20] Binaenaleyh bu metinlerde bazı canlılar için kullanılan şeytan nitelemesi mecazîdir.

Kertenkele için kullanılan "şeytan" tabirine gelince, Bezzâr (öl. 292/905) → Esbağ b. el-Ferec (öl. 225/840) → İbn Vehb (öl. 197/813) Yûnus b. Yezîd (öl. 159/776) → Zührî (öl. 124/742) → Urve b. Zübeyr (öl. 94/713) → Âişe (öl. 58/678) isnadıyla Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Kertenkele şeytandır."[21] Esbağ[22] ve İbn Vehb[23] sikadır. Zührî[24] ve Urve tabiîn imamlarından sika râvilerdir.[25] Bezzâr şeytan ifadesini Hz. Peygamber'e sadece Yûnus'un nispet ettiğini söyleyerek bu hadisin münferid ve şâz olduğuna işaret etmiştir.[26] Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Yûnus'un Zührî'den rivayetlerinde çok hata yaptığına dikkat çekmiştir.[27] İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de Yûnus'un Zührî'den hatalı hadisler naklettiğini belirtmiştir.[28] Yûnus'un teferrüdünden dolayı bu hadisin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Abdürrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27) *Musannef*'inde, Mu'temir b. Süleyman (öl. 187/803) → Leys b. Ebû Süleym (öl. 148/765) → Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) isnadıyla Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/693) şu ifadesini aktarmıştır: "Kertenkeleyi öldürün çünkü o şeytandır."[29] Mu'temir b. Süleyman[30] ve Mücâhid b. Cebr [31] sikadır. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) ve Nesâî (öl. 303/915) Leys'in zayıf, rivayetlerinin de muzdarib olduğunu ifade etmişlerdir.[32] İbn Hacer Leys hakkında şöyle demiştir: "Sadûktur ancak aşırı ihtilattan dolayı hadisleri terk edildi."[33] Leys'ten dolayı bu hadis zayıftır.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda kertenkelenin "şeytan" olarak nitelendirilmesinin Hz. Peygamber'e isnad edildiği ilk izlere Yûnus'un nakillerinde rastlanmaktadır. Diğer râvilerin Hz. Âişe'den yalnızca kertenkelenin "fuveysika" olduğuna dair rivayetler aktarmasına karşılık[34] Yûnus, bu nitelemeyi aşarak Hz. Âişe kanalıyla Hz. Peygamber'e "kertenkele şeytandır" şeklinde bir ifade nispet etmiştir. Bu durum "fuveysika" kavramının Yûnus rivayetinde daha ileri bir anlam çerçevesine taşındığını göstermektedir. Ayrıca onun tarikiyle Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (öl. 55/675), Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini söylediğinin Hz. Âişe'ye nispet edilmesi,[35] söz konusu anlam genişlemesinin yalnızca niteleme düzeyinde kalmayıp gerekçeli bir sonuca (öldürülmesine) bağlandığına işaret etmektedir. Bu sürecin ikinci aşamasında ise Leys'in rivayetlerinin devreye girdiği görülmektedir. Leys, kertenkelenin şeytan olduğunu İbn Ömer'e nispet etmenin yanı sıra, siyah köpeğin şeytan olduğuyla ilgili aslında Ebû Zer el-Gıfârî'den (öl. 32/653) menkul bir hadisi Hz. Âişe tarikiyle Hz. Peygamber'den rivayet etmektedir.[36] Bu durum siyah köpek ve kertenkele anlatısının râvi tarafından ortak bir sebepte

---

18 Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 10/564.
19 el-Mâide 5/91.
20 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/111.
21 Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 18/148 (No. 112).
22 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb* (Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986), 113.
23 İbn Hacer, *Takrîb*, 328.
24 İbn Hacer, *Takrîb*, 506.
25 İbn Hacer, Takrîb, 389.
26 Bezzâr, *Müsned*, 18/148 (No. 112).
27 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâ'i'r-Ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 33/555.
28 İbn Hacer, *Takrîb*, 614.
29 Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef* (Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1983), 4/447 (No. 8398).
30 İbn Hacer, *Takrîb*, 539.
31 İbn Hacer, *Takrîb*, 520.
32 İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/233-234.
33 İbn Hacer, *Takrîb*, 464.
34 Buhârî, "Bed'ül-halk", 15 (No.3306); Müslim, "Selâm", 38 (No. 2239).
35 Rivayetin sıhhat değerlendirmesi bir sonraki başlıkta yapılacaktır. bk. Buhârî, "Bed'ül-halk", 15 (No. 3306).
36 Taberânî, Mücâhid'in, Esved b. Yezîd → Âişe tarikiyle bundan başka rivayet nakletmediğini ve ondan da bu hadisi yalnızca Leys'in aktardığını belirtmiştir. bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Darü'l-Harameyn, 1416/1995), 3/233 (No. 3013).

buluşturulduğu düşüncesini desteklemektedir. Zira Leys'in siyah köpeğin şeytan olduğu rivayetini aynı zamanda kertenkele hadisinin en önemli râvisi olan Hz. Âişe'ye zayıf olarak nispet etmesi salt bir rastlantı olarak düşünülememektedir. Bu veriler onun rivayet malzemesini farklı isnad kanallarıyla yeniden biçimlendirebildiğini göstermektedir. Öyle görünüyor ki Leys kertenkelenin fuveysika olduğu hadisinin râvisi olan Hz. Âişe'ye, siyah köpeğin şeytan olduğu rivayetini de dayandırarak bu iki metni ortak bir anlam çerçevesinde buluşturmuştur. Sınırlı olarak öldürülmesine ruhsat verilen zararlı canlıları ortak bir gerekçede (şeytan) birleştirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. İbrâhim-kertenkele kıssasında hususen değinileceği üzere kertenkelenin gerek şeytan olduğu gerekse peygamber düşmanı olduğu algısının rivayet formuna dönüşmesinde Abdürrezzâk'ın rivayetlerinin ciddi bir etkisinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim kertenkelenin sebepsiz öldürülmesini meşrulaştıran bütün gerekçelere onun *Musannef*'inde rastlamak mümkündür.[37] Muhtemelen Yûnus, Abdürrezzâk ve Leys gibi bazı râviler Hz. Peygamber döneminde öldürülmesine ruhsat verilen zararlı birtakım canlılarla ilgili kullanılan "şeytan" nitelemesini hakiki anlamda yorumlamış, ayrıca bu yorumu genelleştirerek benzer şekilde zararlı kabul edilen diğer canlılara da teşmil etmişlerdir. Böylece "şeytanlık" vasfı öldürülme illetine dönüştürülerek rivayet formunda Hz. Peygamber ve sahâbeye nispet edilebilmiştir.

Râvinin kertenkeleyi, bazı canlılar için "şeytan" nitelendirmesinin kullanıldığı hadislerle ilişkilendirmiş olması en kuvvetli izah olarak öne çıkmaktadır. İnsanın edindiği ilmî ve kültürel birikimlerin daimî bir etkileşim içerisinde bulunması ve bir varlık olarak kendi eylemlerini meşrulaştıracak gerekçelere meyledebilmesi,[38] ulaşılan bu sonucun bilimsel açıdan da desteklendiğini teyit eder niteliktedir. Dinî terminolojideki sembolik dilin zamanla literal biçimde yorumlanması, kertenkeleye ilişkin tasavvurları da etkileyerek şeytanî bir varlık olarak konumlandırılmasına yol açmış görünmektedir. Böylece söz konusu canlıya yönelik düşmanlaştırıcı algı tarihsel süreçte derinleşmiştir. Bu algı onun öldürülmesinin dinî bir vecibe olarak görülmesine zemin hazırlayarak haksız bir eylemi büyük ölçüde sorgulanamaz hâle getirebilmiştir. Nitekim günümüzde bile özellikle bazı popüler dinî söylemlerde herhangi bir sebep ve zaruret olmaksızın kertenkele öldürmenin sevap olduğu yönündeki kanaatlerin varlığını sürdürdüğü müşahede edilmektedir. Son tahlilde bazı râvilerin mecazi ifadeleri yanlış anlaması ve metinler arasında hatalı bağlar kurmasıyla ortaya çıkan yorum tarzının, yanlış sonuçların doğmasında temel bir rol oynadığı belirginleşmektedir. Zikredilen isnadlardaki râvilerden bir kısmının kertenkele öldürme fiilini başlangıçta mutlak (sebepsiz) algıladıkları, ardından bu tutumlarını bazı canlılar için kullanılan "şeytan" nitelemesiyle ilişkilendirdikleri ve nihayet kertenkelenin de "şeytan olduğu için" öldürülmesini hadis formunda meşrulaştırmaya yöneldikleri anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan bu tablo râvilerin her zaman için hadisleri sadece nakleden değil, naklin yanı sıra bazen de metinler arasında anlam ilişkileri kurarak metni yeniden düzenleyen bir profil sergileyebildiklerini göstermektedir.

2. Hz. İbrâhim'in Ateşine Üfleme Hadisinin İsnad İncelemesi ile Metin Değerlendirmesi

Kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği anlatısının temel dayanağı, Hz. Âişe tarikiyle Hz. Peygamber'e nispet edilen bir hadistir. Ayrıca Ümmü Şerîk'ten (öl. 40/661) menkul şâz bir tarikte bu kıssanın zikredildiği görülmektedir. "Kertenkelenin Zararlı Olması" başlığı altında Ümmü Şerîk'in rivayetleri müstakil bir çerçevede ele alınacaktır. Tekrara düşmemek adına bu bölümde yalnızca Hz. İbrâhim-kertenkele kıssasının asıl dayanağını teşkil eden Hz. Âişe rivayetleri incelenecektir.

2.1. Hz. İbrâhim'in Ateşine Üfleme Hadisinin İsnad İncelemesi

Kertenkelenin öldürülmesi konusunda Hz. Âişe'den çelişkili iki hadis nakledilmiştir. Zührî → Urve → Âişe isnadında Hz. Âişe'nin kertenkelenin öldürülmesi ile ilgili Hz. Peygamber'den bir hüküm işitmediği ifade edilirken, Nâfi' (öl. 117/735) → Sâibe → Âişe tarikinde ise Hz. İbrâhîm'in ateşine üflediği için Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiği rivayet edilmiştir.

---

37 Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445-447 (No. 8390-8400).

38 bk. Enis Yakut, "An Overview of Moral Disengagement in Consumer Studies", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(2).

2.1.1. Zührî → Urve → Âişe → Hz. Peygamber Tariki

"Hz. Âişe şöyle dedi: 'Hz. Peygamber kertenkelenin fuveysika olduğunu söyledi. Ancak kertenkelenin öldürülmesine dair kendisinden bir emir işitmedim."[39] Fuveysika ifadesi ile kastedilen kertenkelenin zararlı olmasıdır. İbn Fâris (öl. 395/1004) Arapların bu tabiri fare için de kullandığını söylemektedir.[40]

Buhârî (öl. 256/870) bu hadisi İsmâil b. Ebû Üveys (öl. 226/841) → Mâlik (öl. 179/795) → Zührî → Urve → Âişe isnadıyla Hz. Peygamber'den rivayet etmiştir.[41] Ahmed b. Hanbel de aynı metni bir cihetten Haccâc b. Muhammed (öl. 206/821) → Leys b. Sa'd (öl. 175/791) → Ukayl (öl. 141/759) → Zührî, bir cihetten de Bişr b. Şuayb (öl. 213/828) → Şuayb b. Ebû Hamza (öl. 162/779) aracılığıyla → Zührî → Urve → Âişe → Hz. Peygamber isnadıyla rivayet etmiştir.[42] Nesâî ise Vehb b. Beyân (öl. 246/860) → İbn Vehb → Mâlik tarikiyle -devamında Buhârî ile aynı isnadı kullanarak- tahrîc etmiştir. Hadisin zikredilen metninde müelliflerin muvafık olduğu söylenebilir. Farklı olarak Nesâî'nin rivayetinde sadece "Hz. Peygamber kertenkelenin fuveysika olduğunu söyledi" kısmı mevcuttur.[43] İsmâil b. Ebû Üveys sadûk olup Buhârî'nin ondan sahih hadislerini seçtiği belirtilmektedir.[44] Malik hadis imamlarından sika bir fakihtir.[45] İbn Vehb, Zührî ve Urve'nin sika olduğu belirtilmişti. Vehb b. Beyân da sika olduğundan[46] Buhârî ve Nesâî'nin bu hadisleri sahihtir. Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel'in isnadlarında yer alan Haccâc,[47] Leys,[48] Ukayl,[49] Bişr[50] ve Şuayb[51] sika olup bir illete rastlanmadığından bu tarikler de sahihtir.

Buhârî ayrıca Saîd b. Kesîr b. Ufeyr (öl. 226/841) → İbn Vehb aracılığıyla, Müslim (öl. 261/875) Ebû Tâhir Ahmed b. Amr (öl. 249/863) ve Harmele b. Yahyâ (öl. 243/857) → İbn Vehb isnadıyla, İbn Mâce (öl. 273/887) de Ebû Tâhir Ahmed b. Amr → İbn Vehb vasıtasıyla, Ahmed b. Hanbel ise bu hadisi Âmir b. Sâlih b. Abdullah (öl. 182/798) kanalıyla, bu müelliflerin tamamı zikredilen hocaları aracılığıyla mezkûr hadisi Yûnus → Zührî → Urve → Âişe → Hz. Peygamber'den rivayet etmişlerdir.[52] Ahmed b. Hanbel, Müslim → Ebû Tâhir ve İbn Mâce'nin rivayetlerinde sadece "Hz. Peygamber kertenkele için fuveysika dedi" ifadesi vardır. Müslim → Harmele rivayetinde "Hz. Âişe, 'Hz. Peygamber'den kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini işitmedim' dedi" ziyadesi aktarılmıştır.[53] Aynı ziyade Buhârî rivayetinde de mevcuttur. Müslim ve İbn Mâce isnadındaki Ebû Tâhir sika,[54] Müslim tarikindeki Harmele[55] ile Buhârî tarikindeki Saîd[56] ise sadûk derecesindedir. Ahmed b. Hanbel isnadındaki Âmir metruktür.[57] Diğer râvilerin sika olduğu belirtilmişti. Mevcut tabloya bakıldığında Müslim ve İbn Mâce tariklerinin sahih, Müslim'in Harmele tariki ile Buhârî isnadının hasen, Ahmed b. Hanbel tarikinin ise zayıf seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerin tamamının mütâbaat yoluyla birbirini destekleyerek metnin önemli bir kısmında buluşmaları, ayrıca Yûnus → Zührî tarikinin aynı zamanda Malik, Şuayb ve Ukayl → Zührî tarikleri ile desteklenmesi şüphe bırakmayacak şekilde mevzubahis

---

39 Buhârî, "Sayd", 5 (No. 1831).
40 İbn Fâris, *Mu'cem mekâyisi'l-luga*, (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 4/502.
41 Buhârî, "Sayd", 5 (No. 1831).
42 Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 42/120 (No. 25215), 41/116 (No. 24568).
43 Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (Halep: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmî, 1986), "Menâsik", 115 (No. 2886).
44 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 1/312.
45 İbn Hacer, *Takrîb*, 516.
46 İbn Hacer, *Takrîb*, 584.
47 İbn Hacer, *Takrîb*, 153.
48 İbn Hacer, *Takrîb*, 464.
49 İbn Hacer, *Takrîb*, 396.
50 İbn Hacer, *Takrîb*, 123.
51 İbn Hacer, *Takrîb*, 267.
52 Buhârî, "Bed'ül-halk", 15 (No. 3306); Müslim, "Selâm", 38 (No. 2239); İbn Mâce, "Sayd", (No. 3230); Ahmed b. Hanbel, Müsned, 43/394 (No. 26382).
53 Müslim, "Selâm", 38 (No. 2239).
54 İbn Hacer, *Takrîb*, 83.
55 İbn Hacer, *Takrîb*, 156.
56 İbn Hacer, *Takrîb*, 240.
57 İbn Hacer, *Takrîb*, 287.

hadisin sıhhatini ortaya koymaktadır. Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014), "Zührî → Urve → Âişe" isnadı için "Hz. Âişe'den nakledilen en sahih tarik" ifadesini kullanmıştır.[58] Söz konusu hadisin bazı tariklerinde "Hz. Âişe 'kertenkelenin öldürülmesine dair Hz. Peygamber'den bir emir işitmedim' dedi" kısmı zikredilmeyerek ihtisar yapıldığı anlaşılmaktadır. Buhârî tarikinde ayrıca "Sa'd b. Ebû Vakkâs 'Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini söyledi" ziyadesi vardır.[59] İbn Hacer'e göre bu ziyade Hz. Âişe, Urve veya Zührî'ye ait olabilir. Hz. Âişe veya Urve'ye nispet edilmesi durumunda ziyadenin muttasıl kabul edileceğini belirtir. Çünkü Hz. Âişe, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın çağdaşıdır. Urve'nin de Sa'd'dan hadis işittiği sabittir. Zührî'ye ait olması durumunda ise bu ziyade münkatı' hükmünde olacaktır. Zira Zührî, Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan hadis işitmemiştir. İbn Hacer akabinde zikredilen ziyadenin Zührî'ye ait olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu delilleriyle gösterir.[60] Dârekutnî'nin (öl. 385/995) de ziyadenin Zührî'ye ait olduğu görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır.[61] Muhtemelen Zührî rivayet meclisinde Hz. Âişe'nin hadisini aktardıktan sonra Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın kertenkelenin öldürülmesi rivayetine işaret etmiştir. Hadisi ondan işiten öğrencisi Yûnus bu kısmı Hz. Âişe'nin rivayetinden zannederek Zührî'den duyduğu şekilde aktarmış olabilir. Daha önce belirtildiği üzere Yûnus'un Zührî'den bazı rivayetlerinde hatalar mevcuttur. Yûnus'un söz konusu hadisini aktaran Buhârî'nin dahi bu ziyadeye mesafeli yaklaştığı görülmektedir. Kertenkele hadisini *el-Câmi'ü's-sahîh*'in üç farklı kitabında tahrîc eden müellifin, Hz. Âişe hadisine müdrec nakledilen "Sa'd b. Ebû Vakkâs Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini söyledi" ziyadesine "sayd" (avlanma) kitabında yer vermemesi dikkat çekicidir. Buna karşılık ihramlıyken öldürülmesine ruhsat verilen yılan gibi canlıları bu bölümde zikretmiştir.[62] Aksine müellif "sayd" kitabında Hz. Âişe'nin "Kertenkelenin öldürülmesiyle ilgili bir şey işitmedim" sözünü nakletmiştir.[63] Ümmü Şerîk'in Hz. Âişe hadisine muhalif rivayetini (kertenkelenin öldürülmesini Hz. Peygamber emretti) ise şer'î bir hüküm ifade etmeyen "bed'ül-halk" ve "Enbiyâ" kitaplarında rivayet etmiştir.[64] Buhârî'nin bu uygulamalarını, Hz. Âişe hadisini Ümmü Şerîk rivayetine tercih ettiği için kertenkelenin öldürülmesine temkinli yaklaştığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Âlimlerin ifade ettiği üzere Buhârî'nin fıkhı bâb başlıklarındadır.[65] Kertenkele hadisini konumlandırma biçimi ile onun öldürülmesine dair bir başlık oluşturmaması bu kanaatimizi destekler niteliktedir.[66]

Hadis külliyatlarında Hz. Âişe'nin "kertenkelenin öldürülmesine dair Hz. Peygamber'den bir emir işitmedim" şeklindeki beyanıyla çelişen (Hz. Âişe'den menkul) bazı münferid rivayetler nakledilmiştir. Örneğin Abdurrahman b. İshâk (öl. 130/748)[67] → Zührî → Urve → Âişe isnadıyla Hz. Peygamber'den "Fuveysikayı (kertenkeleyi) öldürün" şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir.[68] Dârekutnî, Abdurrahman'ın bu hadisi hatalı aktardığı kanaatindedir.[69] "İhtilaf durumunda tercih, hıfz ve sayı bakımından kuvvetli olandan yana yapılır"[70] kaidesi çerçevesinde değerlendirildiğinde Abdurrahman'ın rivayetinin hem hıfz hem de sayı bakımından zayıf kaldığı görülmektedir. Zira Mâlik b. Enes, Şuayb b. Ebû Hamza ve Ukayl b. Hâlid gibi Zührî ile uzun süre hoca-öğrenci ilişkisi olan sika

58 Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l hadîs* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 55.
59 Buhârî, "Bed'ül-halk", 15 (No. 3306).
60 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhü Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1959), 6/354.
61 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâridetü fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* (Beyrut: Müessetü'r-Reyyân li'l-Tebâati ve'n-Neşr, 2011), 8/121.
62 Buhârî, "Sayd", 5 (No. 1830).
63 Buhârî, "Sayd", 5 (No. 1831).
64 Buhârî, "Bed'ül-halk", 15 (No. 3307), "Enbiyâ", 10 (No. 3359).
65 İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/13.
66 Buhârî'nin bâb başlıklarındaki görüşlerini hazfettiği için eserindeki bütünlüğü bozduğu gerekçesiyle *et-Tecrîdü's-sarîh*'in müellifi Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (öl. 893/1488) eleştirildiği görülmektedir. Hüseyin Hansu, "et-Tecrîdü's-Sarîh", *TDV Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/251-252; Ali Çelik, "Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecrîdü's-Sarîh Örneği", *Hadıth* 4 (2020), 103-105.
67 Kaderiyye'den sadûk bir ravidir. İbn Hacer, *Takrîb*, 336.
68 Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *Müsned Ebû Ya'lâ* (Dimeşk: Darü'l-Me'mûnî li't-Turâs, 1984), 2/143 (No. 831).
69 Dârekutnî, *'İlel*, 8/121.
70 Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 38.

talebeleri,[71] Abdurrahman'a muhalif olarak Zührî'den Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'den kertenkelenin öldürülmesine dair bir emir işitmediğini nakletmişlerdir. Abdurrahman'ın Hz. Âişe hadisini, -zikredilecek olan- Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın hadisiyle karıştırması muhtemeldir. "Kertenkeleyi öldürün" ifadesini, Zührî → Âmir b. Sa'd (öl. 103/722) → Sa'd → Hz. Peygamber isnadıyla da aktarmaktadır.[72]

Benzer şekilde Abdürrezzâk → Ma'mer (öl. 153/770) → Zührî → Urve → Âişe isnadıyla Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kurbağa Hz. İbrâhim'in ateşini söndürmeye çalışıyordu, kertenkele ise ona üflüyordu. Hz. Peygamber birinin öldürülmesini yasaklarken diğerinin öldürülmesini emretti."[73] Hadisin isnadındaki râviler sika olmakla birlikte,[74] Abdürrezzak'ın gözlerini kaybettikten sonra hadisleri hıfzından rivayet ettiği için hatalarının arttığına dikkat çekilmiştir.[75] Bu hadiste teferrüd etmesi ve metnin şâz nitelik taşıması, rivayetinin hatalı olduğuna delâlet etmektedir.

Zikredilen bilgiler ışığında, Urve tariki ile Hz. Âişe'den aktarılan kertenkele rivayetinde sadece Hz. Peygamber'in kertenkele için "fuveysika" nitelemesini kullandığı ve Hz. Âişe'nin kertenkelenin öldürülmesi ile ilgili Hz. Peygamber'den bir şey işitmediği sabittir. Abdurrahman b. İshâk'ın Hz. Âişe'den naklettiği "Fuveysikayı (kertenkele) öldürün" hadisi ise illetlidir. Benzer şekilde Hz. Âişe'nin rivayetine bitişik olarak aktarılan "Sa'd b. Ebû Vakkâs Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini söyledi" kısmı, Yûnus → Zührî isnadıyla Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan nakledilen münkatı' bir sözdür. Kertenkelenin "şeytan" olduğu gerekçesiyle öldürülmesine ilişkin süreçte Yûnus'un etkin bir rol oynadığına dikkat çekilmişti. Aynı şekilde Abdürrezâk'ın da özellikle kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği inancının rivayet formuna dönüşmesinde önemli etkisinin olduğu düşünülmektedir. Tıpkı Şeytanın kertenkele olduğunu Hz. Peygamber'e nispet eden Yûnus'tan başkası bulunmadığı gibi, Urve → Âişe tarikiyle kertenkele ve Hz. İbrâhim kıssasını Hz. Peygamber'e isnat eden Abdürrezzâk dışında birine rastlanmamıştır. Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk'la ilgili kullandığı şu ifadeleri bu kanaati destekler niteliktedir: "Abdürrezzâk'tan teşeyyu' görüşüne delalet eden bir şey işitmedim. Onun insanlar arasında dolaşan haberlere (kıssalara) ilgisi vardı."[76] Abdürrezzak'ın bu tür rivayetlere olan ilgisi, Hz. İbrâhim-kertenkele anlatısının oluşmasında doğrudan belirleyici olmasa da bu kıssanın rivayet edilmesi ve otorite kazanmasında önemli bir payının olabileceğine işaret etmektedir. Belirtildiği üzere kertenkeleyi düşmanlaştıran bütün zayıf hadisleri onun *Musannef*'inde bulmak mümkündür.[77]

2.1.2. Nâfi' → Sâibe → Âişe → Hz. Peygamber Tariki

> "Fakihe b. el-Muğîre'nin mevlâsı Sâibe, Hz. Âişe'nin yanına girdi. Evinde asılı bir mızrak gördü. Onunla ne yaptığını sordu. Hz. Âişe 'Bununla kertenkele öldürüyoruz. Hz. Peygamber bize Hz. İbrâhim ateşe atıldığında bütün hayvanların ateşi söndürmek için çabaladığını, kertenkelenin ise ateşine üflediğini bildirdi. Bu sebeple Hz. Peygamber kertenkelenin öldürülmesini emretti' dedi."[78]

Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği gerekçesiyle kertenkelenin öldürülmesini emreden en etkili rivayet Nâfi'→ Sâibe → Âişe → Hz. Peygamber tarikiyle gelmektedir. İbn Mâce, İbn Hibbân (öl. 354/965) ve Ahmed b. Hanbel eserlerinde bu tariki tahrîc etmişlerdir.[79] Sâibe'nin mezkûr tarikinin medarı olan Nâfi' tabiînden olup fakih ve sikadır.[80] Bu hadisteki kilit râvinin Sâibe olduğu görülmektedir. Hem makalenin hacmini büyütmemek adına hem de tariklerin tamamının medarı olması sebebi ile Sâibe'nin durumunu mercek altına alarak bu doğrultuda isnad analizlerini yürütmek daha isabetli olacaktır. Mizzî (öl. 742/1341) ve Zehebî (öl. 748/1348) Sâibe'den hadis rivayet eden tek kişi olarak Nâfi'yi

---

71 Zikredilen râvilerin Zührî ile ilişkisi için bk. Ziyâd b. Süleym b. Îd el-Abbâdî, "Menhecü'l-İmam el-Buhârî fî intikâ'ihi li merviyyâti'z-Zührî fi'l-Câmi'i's-sahîh", *Dirâsâtü Ulûmi'ş-Şerîati ve'l-Kânûn* 37/1 (2010), 238-254.

72 Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 2/143 (No. 832).

73 Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445 (No. 8392).

74 Ma'mer için bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 541.

75 İbn Hacer, *Takrîb*, 354.

76 Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 18/60.

77 Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445-447 (No. 8392-8400).

78 İbn Mâce, "Sayd", 12 (No. 3231).

79 İbn Mâce, "Sayd", 12 (No. 3231); İbn Hibbân, *Sahîh İbn Hibbân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 12/447 (No. 5631); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/80-81 (No. 24534).

80 İbn Hacer, *Takrîb*, 559.

zikretmiştir.[81] Bu durum Sâibe'nin meçhul olduğuna delâlet etmektedir. İbn Hibbân ise Sâibe'yi *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.[82] Ancak İbn Hibbân'ın cerh ve ta'dîl yöntemi muhaddislerin alışılagelen metodundan farklıdır. Zira hakkında cerh sabit olmayan meçhul ravileri de bu eserine alabilmiştir.[83] İbn Hacer Sâibe'nin makbul olduğunu söylemektedir.[84] Ancak İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'ini analiz eden çağdaş muhakkiklerden Beşşâr Avvâd ve Şuayb el-Arnaût onun bu tespitine itiraz ederek Sâibe'nin meçhul olduğuna dikkat çekmişlerdir.[85] İbn Hacer'in "makbul" kavramını bazı âlimler nezdindeki meçhul râvileri de kapsayacak geniş bir çerçevede kullanabildiği dile getirilen önemli bir tespittir.[86] Nitekim bizzat İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a* adlı eserinde Sâibe'nin meçhul bir râvi olduğunu söylemektedir.[87]

Nâfi'→ Sâibe → Âişe → Hz. Peygamber isnadının yanı sıra, Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713) → Bir kadın Âişe'nin yanına girdi → Hz. Âişe → Hz. Peygamber tarikiyle de söz konusu hadis rivayet edilmiştir.[88] Saîd, fakih ve sika olan tabiîn büyüklerindendir.[89] Nâsırüddin el-Elbânî, Sâibe'nin cehaleti nedeniyle bu hadisin zayıf olduğuna hükmeder ve Bûsîrî Ahmed b. Ebû Bekir'in (öl. 840/1436) bu hadisin sahih olduğu yönündeki görüşünü isabetli bulmaz. Elbânî ardından Saîd'in doğrudan Hz. Âişe'den işitme ihtimaline binaen onun mevcut hadisinin, Sâibe → Âişe rivayeti için mütâbi'/tâbi' olabileceğini söyler. Elbânî'ye göre aksi takdirde Saîd b. Müseyyeb'in bu hadisinin mürsel olduğuna hükmedilmelidir.[90]

Nesâî'nin *Sünen*'inde Saîd b. Müseyyeb isnadıyla tahrîc ettiği bu hadiste Sâibe'nin isminin doğrudan zikredilmediği gözlemlenmektedir. Saîd b. Müseyyeb "Sâibe" yerine "Bir kadın Hz. Âişe'nin yanına girdi" ifadesini müen'en sîgası kullanarak rivayet etmiştir.[91] Muhtemelen bu nedenden dolayı Saîd b. Müseyyeb'in bu hadisi doğrudan Hz. Âişe'den işitmiş olabileceği düşünülmüştür. Ancak kanaatimizce Saîd b. Müseyyeb'in söz konusu hadisini Nâfi'nin rivayetine mütâbi' nevinden zikretmek uzak bir ihtimaldir. Çünkü Sâibe'nin mübhem anılması ve hadisin bütün tariklerinin Sâibe → Âişe şeklinde rivayet edilmesi Saîd'in bu olaya şahit olduğu ihtimalini zayıflatmaktadır. Büyük olasılıkla Sâibe'nin cehaleti sebebiyle Saîd, "Bir kadın Âişe'nin yanına girdi" ifadesini müen'en sîgası ile (başkasından duyarak) rivayet etmiştir. Nitekim İmam Mâlik'in de *el-Muvatta'*sında Sâibe'nin cehalet durumundan kaynaklı olarak onun Hz. Âişe'nin mevlâsı olduğunu söyleme hatasına düştüğü görülmektedir.[92] Ayrıca Saîd b. Müseyyeb'in mezkûr hadisini Hişâm ed-Destüvâî (öl. 151/768) → Katâde (öl. 117/735) → Saîd b. Müseyyeb → bir kadın → Âişe → Hz. Peygamber isnadıyla aktaran Muâz b. Hişâm (öl. 200/816) teferrüd etmiştir. Muâz'ın rivayetlerinde çok vehim yaptığı belirtilmektedir.[93] Saîd'in aslında Ümmü Şerîk'ten rivayet ettiği -"kertenkelenin zararlı olması" başlığında incelenecek olan- bir hadisin hatalı olarak Muâz tarafından Saîd → bir kadın → Âişe isnadıyla merfû nakledilmiş olması muhtemeldir. Ancak Ümmü Şerîk'in rivayetinde de Hz. İbrâhîm kıssasının yer almadığını belirtmek önemlidir.

Mevzubahis hadis aynı zamanda Matar el-Verrâk (öl. 125/743) → Sâibe → Âişe → Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilmiştir. Münferid ve zayıf rivayetleri almakla maruf olan Taberânî dışında bu hadise eserinde yer veren başka bir müellife rastlayamadık.[94] Matar'ın sadûk bir râvi olduğu ancak hadislerinde çok hata yaptığı kaynaklarda zikredilmiştir.[95] Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde

81 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/193; Zehebî, *Mîzânü'l-'itidâl fî nakdi'r-ricâl* (b.y.: Dâr'ül-Meârifeti li'l-Tabâati ve'n-Neşr, 1382), 4/607.
82 İbn Hibbân, *es-Sikât* (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1998), 2/217.
83 Mâcid Muhammed Abduh, "Kabûlü rivâyeti'l-mechûl ve'l-mestûr fî Sahîhi İmam İbn Hibbân", *el-Mi'yâr* 32 (2013), 194.
84 İbn Hacer, *Takrîb*, 748.
85 Şuayb el-Arnaût- Beşşâr Avvâd, *Tahrîrü Takrîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 4/419.
86 Halûd Muhammed el-Hasbân, *er-Râvi'l-makbûl inde'l-Hâfız İbn Hecer* (Ürdün: Merkezü'z-Za'bî li'l-Nüsahi's-Serî', 2016), 82-83.
87 İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâ'idi ricâli'l-e'immeti'l-erba'a* (Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996), 1/632-633.
88 Nesâî, "Menâsik", 115 (No. 2831).
89 İbn Hacer, *Takrîb*, 241.
90 Nâsırüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîhe* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'l-Neşri ve't-Tevzî', 1995), 4/108.
91 Nesâî, "Menâsik", 115 (No. 2831).
92 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Rivâyetü Yahya el-Leysî) (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), 2/571 (No. 2797).
93 İbn Hacer, *Takrîb*, 536.
94 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/100 (No. 6973).
95 İbn Hacer, *Takrîb*, 534.

"Kertenkeleyi öldürün çünkü o, Hz. İbrâhim'in ateşine üflüyordu" hadisi, doğrudan Nâfi' → Âişe isnadıyla Hz. Peygamber'den rivayet edilmiştir.[96] Nâfi'den hadisi bu şekilde rivayet eden Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Ümeyye, Sâibe'yi zikretmeyerek bu hadisi Nâfi' → Sâibe → Âişe → Hz. Peygamber isnadıyla aktaran Cerîr b. Hâzim'e (öl. 170/787) muhalefet etmiştir.[97] Cerîr'in sika,[98] Abdullah'ın ise meçhul bir râvi olduğu zikredilmektedir. Şuayb el-Arnaût, Abdullah'ın cehaleti sebebiyle rivayet ettiği bu hadisin zayıf olduğuna hükmetmiştir.[99] Cerîr ve Abdullah arasında bir mukayese yapıldığında Nâfi' ile Hz. Âişe arasında Sâibe'nin ismini zikreden Cerîr rivayeti daha isabetlidir. Ancak Sâibe'nin cehaletinden dolayı, son tahlilde Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği gerekçesiyle kertenkelenin öldürülmesini Hz. Âişe'den nakleden rivayetlerin tamamı zayıftır.

Sâibe'nin meçhul olması nedeniyle onun kertenkele ile Hz. İbrâhim arasında nasıl bir irtibat kurarak böyle bir rivayet inşa ettiğini tam olarak analiz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Hz. Âişe'nin "Hz. Peygamber'den kertenkelenin öldürülmesine dair bir şey işitmedim" şeklindeki açık beyanına rağmen, onun ismi üzerinden kertenkeleyi düşmanlaştırma ve öldürülmesini meşrulaştırma çabasının olduğu çok açıktır. Bu çaba ve arzu genel olarak şâz, münker ve zayıf rivayetlere dayandırılarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Sünen*'inde yer alan bir diğer münferid hadiste, kertenkelenin Beytülmakdis'te çıkan bir yangına üflediği yine Hz. Âişe'ye nispet edilmiştir.[100]

2.2. Hz. İbrâhim'in Ateşine Üfleme Hadisinin Metin Değerlendirmesi

Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği için kertenkelenin öldürülmesi nassa ve akla muhalif olduğu veya İsrâiliyat'tan olduğu düşüncesiyle bazı âlim ve çağdaş araştırmacılar tarafından tenkit edilmiştir. Câhiz (öl. 255/869) böyle bir gerekçenin aklen ve şer'an kabul edilemeyeceğine şu sözleriyle işaret etmiştir:

> "Günümüzün cahilleri, ataları Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği ve ateşine odun taşıdığı gerekçesiyle kertenkele öldürüyorlar. Sanırım kertenkelelerin ataları gerçek peygamber ile yalancı peygamberi ayırt edebiliyordu ve Hz. İbrâhim'e düşmanlık etmeleri de dar görüşlü olmalarından veyahut hakkı gördükleri halde inat etmelerinden kaynaklanıyordu. Bunlar bir yana öldürülen kertenkelenin bizzat nübüvvet veya rubûbiyyeti inkâr eden kertenkele olduğundan emin olmadan ve kertenkele neslinin birleşip çoğaldığını reddetmeden başka birinin günahını türüne yüklemeyi nasıl caiz görebiliriz."[101]

Câhiz Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği için kertenkelenin öldürülmesi gerekçesine karşı bu alaycı sözlerinin ardından, illet ve bağlamın yanlış tespit edilmiş olabileceğine dikkat çeker. Ona göre şayet bu haberin Hz. Peygamber'e nispeti doğruysa aslında bazı toplumların kertenkele ile ilgili Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği inanışını nakletmiş olabilir. Ya da kertenkele öldürmenin gerçek illeti Hz. Peygamber döneminde malum iken daha sonra gelenler bu illeti terk ederek hadisten hazfetmişlerdir. Veyahut hadisi nakleden sahâbî meclise sonradan dahil olup meselenin aslını idrak edememiştir.[102]

Mevdûdî nezdinde Hz. İbrâhim kıssasının sahih olması durumunda Hz. Peygamber kertenkele neslinin öldürülmesini kastetmek yerine yalnızca bu hayvanın zararlı bir varlık olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Ona göre kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üfleme kıssası doğru olsa dahi öldürülmesi için bir gerekçe teşkil etmemektedir.[103] Talat Sakallı ise muhaddislerin halkın gelenek ve inançlarından etkilenerek bu hikâyeyi eserlerine aldıkları görüşündedir. Sakallı'ya göre söz konusu hadis Hristiyanlıktaki "asli suç" anlayışına benzer şekilde kelerin atalarına atfedilen suçları nesiller boyu devam ettirip öldürülmelerini öngörmektedir.[104] Sakallı devamında kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflemesi hadisesinin Kâ'b el-Ahbâr'dan (öl. 32/652-53) naklen İslâmî literatüre giren İsrâiliyat'tan olduğunu söyler. Hadisin Talmud kaynaklı olduğuna işaret ettikten sonra ayrıca

---

96 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/430 (No. 25643).
97 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/294 (No. 24780); İbn Mâce, "Sayd", 13 (No. 3231)
98 İbn Hacer, *Takrîb*, 138.
99 Ahmed b. Hanbel, *Müsned/Mukaddime*, 42/430.
100 Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî , *es-Sünenü'l-kübrâ* (Kahire: Merkezü'l-Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 1432/2011), 19/436-437 (No. 19407).
101 Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1424), 1/201.
102 Câhiz, *el-Hayevân*, 1/201.
103 Mevdûdî, *Meseleler ve Çözümleri*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 2/28.
104 Sakallı, "Cari Kültürün Hadis Rivâyetine Etkisi", 288.

"Kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflemesi" kısmının İsrâiliyat'ın deposu olarak adlandırdığı Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) *ʿArâʾisü'l-mecâlis* adlı eserinde geçmesiyle bu görüşünü destekler.[105] Hüseyin Akyüz nezdinde de bu kıssa İsrâiliyat haberlerindendir. Akyüz'e göre hadiste zikredilen kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflemesi anlatısı ilk olarak Yahya b. Sellâm'ın (öl. 200/815) tefsirinde ortaya çıkmıştır ve Hz. Âişe'nin de bu rivayeti Kâ'b el-Ahbâr'dan işittiği ihtimali kuvvetlidir.[106] Ali Çelik'in de bu kıssanın mesel tarzındaki hikâyelerden alıntı olduğunu tercih ettiği anlaşılmaktadır.[107]

Hz. İbrâhim'in ateşine üfleme gerekçesiyle kertenkelenin öldürülmesinin akıl ve dinî mükellefiyet ile bağdaşmadığı, yukarıda zikredilen araştırmacıların ittifak ettikleri bir husustur. Ancak kertenkelenin Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği kısmının muayyen bir hikâye ya da İsrâiliyat kaynağından alıntı olduğuna işaret eden bir delile ulaşamadık. Talmud'da kertenkele (İbranice letaʿah) ve benzeri sürüngenler "Levililer"de yer alan "sekiz sürüngen" bağlamında ele alınmaktadır. Bu tartışmaların temel odağı, söz konusu canlılara temasın doğurduğu necasetin fıkhî hükmüdür.[108] Talmud'da kertenkeleye dair ilgili konuda herhangi bir mitolojik ya da teolojik anlatıya veyahut onu peygamberlerle ilişkilendiren bir hikâyeye rastlayamadık. Mevzubahis hadisin Yahya b. Sellâm'ın (öl. 200/815) tefsirinde olması da İsrâiliyat'tan alıntı olduğuna veyahut bu rivayetin bütün hadis eserlerine Yahyâ b. Sellâm'ın aracılığıyla girdiğine delil teşkil etmemektedir. Nitekim Yahya b. Sellâm'ın çağdaşı olan Abdürrezzâk ile İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'lerinde de bu rivayet yer almaktadır.[109] Ayrıca yapılan detaylı isnad tahlilinden açıkça anlaşıldığı üzere "kertenkelenin Hz. İbrâhîm'in ateşine üflediği" anlatısının geçtiği rivayetlerin hiçbirinde Kâ'b el-Ahbâr'ın ismi doğrudan veya işârî olarak zikredilmemiştir; Nâfi'→ Sâibe → Hz. Âişe → Hz. Peygamber tarikiyle nakledilmiştir. Dolayısıyla İsrâiliyat iddiasının bilimsel ve somut verilerden ziyade, kuşkuya dayalı olduğu izlenimi vardır.

Râvilerin dinî metinler arasında kurdukları anlam ilişkilerinin bu tarz rivayetlerin inşasında önemli bir etken olduğu kanaatindeyiz. Bu çerçevede öncelikle râvinin zihninde etkileşime giren dinî metinlerin bu türden anlatıların hadis formuna dönüşümündeki rolü detaylıca araştırılmalıdır. Böylelikle bir yandan râvilerin dinî metinler arasında kurdukları anlam ilişkilerinin hatalı yorumlara etkisi ortaya konulurken, bir yandan da yeterli ilmî dayanak olmaksızın hadislerin İsrâiliyat kaynaklarına nispet edilmesinin önüne geçme imkânı doğacaktır. Câhiz'in hadisteki öldürme gerekçesinin oluşmasında râvi etkenini mercek altına alma çabası bu açıdan kıymetlidir. Ancak isnad değerlendirmelerinden anlaşılacağı üzere bu gerekçenin sahâbeden sonraki dönemlerde ortaya çıkması ihtimali daha yüksektir.

Kertenkele hadisinin hatalı yorumlanması ve başka rivayetlerle yanlış irtibatlandırılması sonucunda, Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği iddiasıyla öldürülmesini meşrulaştıran; din, akıl ve vicdan ile bağdaşmayan sorunlu bir kurgu ve anlatının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, başlangıçta tamamen zaruri gerekçelere binaen bazı hayvanların öldürülmesine dair verilen istisnai ruhsatlar, zamanla özgün bağlamından koparılarak genelleştirilmiştir. Böylelikle canlıların hayat hakkı veya öldürülme gerekçeleri, peygamber kıssalarıyla kurulan sembolik anlatılar çerçevesinde şekillenerek rasyonel ve fıkhi zemininden uzaklaştırılmıştır. Nitekim hayvanların yaşam hakkına saygı veya nefret söylemini onların "peygamberlere karşı tutumları" ile ilişkilendiren sorunlu metinlere hadis külliyatı içinde rastlamak mümkündür. Nesâî ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'lerinde yer alan şu hadis, diğer bazı kaynaklarda görülen anlam kaymasının çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir: "Bir tabip tedavide faydalanmak amacıyla kurbağa öldürmek için Hz. Peygamber'den izin istedi. Öldürülmesine izin vermedi."[110] Tedavi için dahi öldürülmesine izin verilmemesi Hz. Peygamber'in zararı ciddi olmayan veyahut tıbbi fayda amacıyla hayvanların öldürülmesini yasakladığını göstermektedir. Ancak Abdürrezâk'ın *Musannef*'inde kurbağa öldürme yasağı Hz. İbrâhim'in ateşini söndürmek için ağzında

105 Sakallı, "Cari Kültürün Hadis Rivâyetine Etkisi", 295-296.
106 Akyüz, "Kertenkelenin Öldürülmesi ile İlgili Hadislerin Tahlil ve Tenkidi", 192-198.
107 Çelik, "Kertenkelenin Öldürülmesi", 328.
108 Sefaria Library (Sefaria), "Leviticus 11:29–30" (Erişim 15 Nisan 2026).
109 Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445 (No. 8392); Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Suudi Arabistan: Dârü'l-Kıble, 2006), 10/456 (No. 20258).
110 Ebû Dâvûd, "Edeb", 177 (No. 5269); Nesâî, "Sayd", 36 (No. 4355).

su taşıdığı anlatısıyla gerekçelendirilebilmiştir.[111] Benzer şekilde Hz. Peygamber'in öldürülmesini yasakladığı hayvanlar arasında karıncalar vardır.[112] Karıncaların öldürülme yasağının nedeni, sebep oldukları zararın bu ruhsatı gerektirecek düzeyde olmamasıdır. Ancak süreç içerisinde Hz. Süleyman ile karınca diyaloğu bu yasağa gerekçe olarak ileri sürülebilmiştir. Yine peygamberler ile "güzel münasebetinden" dolayı Hz. Sâlih'in devesinin, Hz. İbrâhim'in koçunun, Hz. Mûsâ kıssasındaki ineğin, Hz. Yûnus'u karnında taşıyan balığın ve Üzeyir'in eşeğinin cennete gireceği söylenebilmiştir.[113]

Hayvanlara suç isnadının meşrulaştırılmasında, kıyamet gününde boynuzsuz koçun boynuzludan (dünyada vurduğu için) hakkını alacağını ifade eden hadisin[114] hatalı yorumlanması önemli bir etkendir. Hayvanlar üzerinden yapılan bu tür kinaye ve mecazî anlatıların literal yorumlanması, zamanla cezalandırılabilecekleri yönünde hatalı bir inanışı doğurarak öldürülmeleri için onlara suç atfını mümkün kılan bir zemin hazırlamıştır. "Masum" veya "suçlu" hayvan tasavvuru inşa edildikten sonra bu canlılara yönelik ceza yahut mükafat uygulamaları, peygamber kıssalarıyla kurulan hatalı ilişkiler üzerinden kolaylıkla meşrulaştırılabilmiştir. Bu durum, hayvanların fıtri özelliklerinden ziyade, peygamberlerle ilgili ortak anlatılarının dinî referans olarak kabul görmesine zemin hazırlamıştır. Esasında zikredilen hadis aracılığıyla adaletin önemi anlatılmak istenmiştir. Bu sebeple İmam Müslim'in *Sahîh*'inde boynuzsuz koçun boynuzludan hakkını alması hadisi, "zulmün haram olması" başlığı altında zikredilmiştir.[115] Bu meseleyi ilgili hadis çerçevesinde ele alan Nevevî, hayvanların haşredileceğini beyan eden Kur'an'daki bir âyeti,[116] mükellef olan bireylerle birlikte akıl sağlığı yerinde olmayan insanlar ile çocukların haşrolacağı gibi onların da diriltileceği bağlamında değerlendirmiş ve hayvanların haşrolmasının ceza veya mükâfat amacı taşımadığını belirtmiştir.[117]

Peygamberler ile ilişkilendirilerek ceza veya mükafata tabi tutulan diğer hayvanlar gibi kertenkelenin de "peygamber düşmanı olduğu" yönünde din ve inanç temelli bir gerekçe üretildiği anlaşılmaktadır. Şeytanî bir varlık olarak gösterilmesi örneğinde olduğu gibi, kertenkelenin sebepsiz öldürülmesi için inançlı bir vicdanı susturacak "peygamber düşmanı" olduğundan daha elverişli bir gerekçe bulunamazdı. Tarihî metinlerin en fazla karşılaştığı sorunlardan biri, gerçek sebeplerin zamanla ortadan kaybolması ve zarurete dayalı ruhsatların mutlak emir/azîmet hâline dönüşmesidir. Yorumcu ve aktarıcıların metinler arasında yanlış irtibatlar kurması bu tür hatalı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir. Son olarak kertenkelenin ateş ile (Hz. İbrâhim'in ateşi) ilişkilendirilmesine gelince, muhtemelen genel olarak onun ateş çıkardığı/üflediği/yaydığı inancıyla ilişkili bir mitolojiye dayanmaktadır. Nitekim kertenkelenin Beytülmakdis'te çıkan bir yangınla da ilişkilendirildiği belirtilmişti.[118] Biyolojik olarak kertenkeleden farklı olan semender de mitolojide kertenkele gibi algılandığından "ateşte yaşayan kertenkele" olarak hikâye ve efsanelere girmiştir.[119] Kertenkele dışındaki başka hayvanların da ateş ile ilişkilendirildiği anlatılara rastlamak mümkündür. Bilinçli bir şekilde yangın çıkaran veya sürüngenleri avlamak için yanan bir ateşi çevreye yayan kuş türlerinin olduğuna dair anlatılar, görsel fotoğraflarla desteklenen bilimsel araştırmalara konu olabilmiştir.[120]

3. Zararlı Olduğu için Öldürülmesi Hadisinin İsnad İncelemesi ve Metin Değerlendirmesi

Ümmü Şerîk rivayetinde Hz. Peygamber'in zararlı olması sebebiyle kertenkelenin öldürülmesine sınırlı bir ruhsat verdiği hadisin bağlamından anlaşılmaktadır. Sa'd b. Ebû Vakkâs rivayetinde

111 Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445 (No. 8392).
112 Ebû Dâvûd, "Edeb", 176 (No. 5265-5268); İbn Mâce, "Sayd", 10 (No. 3223).
113 Örneklerin tamamı için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 5/226.
114 Müslim, "Birr", 15 (No. 2582); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Sifatü'l-kıyâme", 2 (No. 2420); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/193 (No. 9333).
115 Müslim, "Birr", 15 (No. 2582).
116 et-Tekvîr 81/5.
117 Nevevî, *Minhâc*, 16/136-137.
118 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 19/436-437 (No. 19407).
119 Nicholas Popper, "The Sudden Death of the Burning Salamander: Reading Experiment and the Transformation of Natural Historical Practice in Early Modern Europe", *Erudition and the Republic of Letters* 1/4 (2016), 464–490.
120 Mark Bonta et al, "Intentional Fire-Spreading by "Firehawk" Raptors in Northern Australia", *Journal of Ethnobiology* 37(4), 700-718.

kertenkelenin zararlı olduğu ima edilse de aslında mutlak/gerekçesiz öldürülmesinin meşrulaştırıldığı söylenebilir.

3.1. Zararlı Olduğu için Öldürülmesi Hadisinin İsnad İncelemesi

"Ümmü Şerîk, Saîd b. Müseyyeb'e Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini haber verdi."[121] Bazı kaynaklarda söz konusu hadis şu lafızla da nakledilmiştir: "Ümmü Şerîk Hz. Peygamber'den kertenkele öldürmek için izin istedi. Hz. Peygamber de öldürülmesini emretti."[122]

Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel Ümmü Şerîk rivayetini hem Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/814) hem de İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) tarikiyle eserlerine alırken,[123] Nesâî, İbn Mâce, Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe sadece İbn Uyeyne tarikini tahrîc etmiştir.[124] Dârimî (öl. 255/869) ve Abd b. Humeyd'in (öl. 249/863-64) ise bu hadisi İbn Cüreyc tarikiyle rivayet ettiği görülmektedir.[125] Buhârî söz konusu hadisi Sadaka b. Fazl (öl. 223/838) → İbn Uyeyne isnadıyla, Müslim ise Amr en-Nâkıd (öl. 231/846) ve İbn Ebû Şeybe → İbn Uyeyne tarikiyle, Nesâî bu hadisi Muhammed b. Abdullah b. Yezîd (öl. 256/870) → İbn Uyeyne aracılığıyla, İbn Mâce de İbn Ebû Şeybe → İbn Uyeyne yoluyla tahrîc etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe ise Süfyân b. Uyeyne'den -İbn Uyeyne sonrası tümünde ortak olmak üzere- Abdülhamîd b. Cübeyr (öl. 121/739) → Saîd b. Müseyyeb → Ümmü Şerîk isnadıyla rivayet etmişlerdir. Buhârî isnadındaki Sadaka b. Fazl[126] ile Müslim tarikindeki Amr,[127] ayrıca Nesâî isnadındaki Muhammed[128] ile Müslim ve İbn Mâce isnadındaki İbn Ebû Şeybe sikadır.[129] Mezkûr isnadların ortak râvisi İbn Uyeyne[130] ve İbn Cübeyr[131] de sikadır. Saîd'in sika olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Şeybe tarikleri sahihtir.

Yukarıda belirtildiği üzere söz konusu hadis yalnızca Süfyân b. Uyeyne kanalıyla değil, aynı zamanda İbn Cüreyc merkezli olarak da rivayet edilmiştir. Buhârî İbn Cüreyc hadisini Ubeydullah b. Mûsâ (öl. 212/828) veya Muhammed b. Selâm (öl. 225/840) → Ubeydullah aracılığıyla, Müslim b. Haccâc da Ebû Tâhir → İbn Vehb vasıtasıyla, Ahmed b. Hanbel Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) kanalıyla, Dârimî ise Ebû Âsım en-Nebîl (öl. 212/828) aracılığıyla, Abd b. Humeyd de Ubeydullah b. Mûsâ yoluyla rivayet etmişlerdir. Bu rivayetlerin tamamı İbn Cüreyc ve sonrasındaki râvilerde birleşmek üzere isnadın devamı Abdülhamîd b. Cübeyr (öl. 121/739) → Saîd b. Müseyyeb → Ümmü Şerîk → Hz. Peygamber şeklindedir. Buhârî tarikindeki Ubeydullah[132] ve İbn Selâm[133] sikadır. Müslim isnadındaki Ebû Tâhir ve İbn Vehb'in sika olduğu belirtilmişti. Ahmed b. Hanbel'in isnadındaki Yahyâ b. Saîd[134] ile Dârimî tarikindeki Ebû Âsım[135] ve zikredilen tüm isnadların medarı İbn Cüreyc sikadır. Diğer râvilerin de sika olması sebebiyle İbn Cüreyc tarikiyle gelen bu isnadlar ile söz konusu hadis sahihtir. Ancak bu rivayetlerin metninde sadece "Hz. Peygamber Ümmü Şerîk'e kertenkele öldürmek için izin verdi" ifadesi yer alıyorken, Buhârî ve Abd b. Humeyd → Ubeydullah → İbn Cüreyc tarikinde, "Ümmü Şerîk, Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiğini belirtti ve şöyle dedi: 'Hz. İbrâhim'in ateşine üflüyordu"[136] ziyadesi vardır. Ubeydullah'ın, bu hadisi hem İbn Uyeyne hem de İbn Cüreyc'ten

121 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 15 (No. 3307).

122 Müslim, "Selâm", 38 (No. 2237).

123 İbn Uyeyne tariki için bk. Buhârî, "bed'ü'l-halk", 15 (No. 3307); Müslim, "Selâm", 38 (No. 2237); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/593 (No. 27619); İbn Cüreyc için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 10 (No. 3359); Müslim, "Selâm", 38 (No. 2237); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/359 (No .27365).

124 Nesâî, "Menâsik", 115 (No. 2885); İbn Mâce, "Sayd", 12 (No. 3228); Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/446 (No. 8395); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 10/454 (No. 20251).

125 Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî* (Suudi Arabistan: Dârü'l-Muğnî li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2000), 2/1271 (No. 2043); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 2/399 (No. 1557); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/451 (No. 5634).

126 İbn Hacer, *Takrîb*, 275.

127 İbn Hacer, *Takrîb*, 426.

128 İbn Hacer, *Takrîb*, 490.

129 İbn Hacer, *Takrîb*, 320.

130 İbn Hacer, *Takrîb*, 245.

131 İbn Hacer, *Takrîb*, 363.

132 İbn Hacer, *Takrîb*, 375.

133 İbn Hacer, *Takrîb*, 482.

134 İbn Hacer, *Takrîb*, 591.

135 İbn Hacer, *Takrîb*, 280.

136 Buhârî, "Enbiyâ", 10 (No. 3359); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 2/399 (No. 1557).

nakleden sika râvilerin tamamına muhalefet ettiği görülmektedir. Buhârî'nin eserinde Ubeydullah'ın bu rivayetini yerleştirdiği konumun, ihtiyatlı yaklaşımına delalet ettiği ifade edilmişti. Ayrıca müellifin mevcut hadisi naklederken "Bize Ubeydullah veya İbn Selâm Ubeydullah'tan haber verdi"[137] şeklindeki ifadesi, söz konusu ziyadeye güven hususundaki tereddüdünü yansıtan bir karine olarak düşünülebilir. Çünkü kullandığı bu tabir hadis tahammül ve tekniği açısından hıfz sorununu yansıtabilmektedir.

Bu malumatlar göstermektedir ki kertenkelenin öldürülmesi için Hz. Peygamber'in izin verdiği ifade edilen Ümmü Şerîk hadisi, İbn Uyeyne ve İbn Cüreyc isnadlarıyla sahihtir. Bu rivayetlerin hiçbirinde Hz. İbrâhim ve kertenkele kıssası yer almamaktadır. Ubeydullah → İbn Cüreyc rivayetinde hatalı olarak bu ziyadeye yer verilmiştir. Muhtemelen Ubeydullah veya İbn Selâm aslında Hz. Âişe hadisinin bazı tariklerinde bulunan Hz. İbrâhim'in ateşine üfleme kıssasını hatalı olarak Ümmü Şerîk'ten nakletmiştir.

Ümmü Şerîk rivayetinin yanı sıra, Sa'd b. Ebû Vakkâs rivayetinde "fuveysika" nitelendirmesi ile öldürme emrinin birlikte zikredilmesi,[138] ilk bakışta kertenkelenin zararlı oluşuna dayalı bir gerekçeye işaret etse de hadisin delaleti ve bağlamı incelendiğinde söz konusu emrin herhangi bir dışsal sebebe bağlanmaksızın mutlak bir formda vazedildiği anlaşılmaktadır. Sa'd'ın bu rivayetini Müslim, İbn Hibbân, Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk, Ebû Ya'lâ (öl. 307/919), Abd b. Humeyd ve Bezzâr aynı isnad ve metin ile tahrîc etmişlerdir.[139] Tamamında bu hadis Abdürrezzâk → Ma'mer → Zührî → Âmir b. Sa'd → Sa'd → Hz. Peygamber isnadıyla rivayet edilmiştir. Abdürrezzâk ve Ma'mer hadis musanniflerindendir. Âmir b. Sa'd tabiînden sika bir râvidir.[140] Bu hadisin isnad ve metnindeki muvafakatin temel nedeni râvilerin teferrüdüdür. Bezzâr bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir:

> "Bu hadisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan oğlu Âmir dışında kimse rivayet etmedi. Âmir'den yalnızca Zührî, Zührî'den yalnızca Ma'mer, Ma'mer'den sadece Abdürrezzâk nakletti. Bu hadisi Zührî → Urve → Âişe → Sa'd → Hz. Peygamber isnadıyla aktaran Yahyâ b. Ebû Üneyse zayıf olup hata yapmıştır."[141]

Dârekutnî *'İlel'*inde mevzubahis hadisin farklı tariklerindeki sorunlara değinmiştir. Bu bağlamda Abdurrahman b. İshâk'ın (öl. 141/759)[142] söz konusu hadisi hem Zührî → Âmir b. Sa'd → Sa'd b. Ebû Vakkâs → Hz. Peygamber isnadıyla doğrudan Zührî'den aktardığını hem de İbrâhim b. Tahmân'a (öl. 158/775)[143] kendisi ile Zührî arasında Ömer b. Saîd'i zikrederek -Abdurrahman → Ömer b. Saîd → Zührî → Âmir b. Sa'd…- rivayet ettiğini belirtmektedir. Dârekutnî nezdinde bu durum Abdurrahman b. İshâk'ın rivayetinin muzdarib/çelişkili olduğuna delalet etmektedir. Dârekutnî ayrıca Yahyâ b. Ebû Üneyse'nin,[144] Sa'd'dan gelen kertenkele hadisini Zührî → Urve → Âişe → Sa'd → Hz. Peygamber tarikiyle hatalı rivayet ettiğini, Ömer b. Habîb b. Muhammed'in (öl. 206/822)[145] de Hişâm b. Urve (öl. 146/763) → Urve → Âişe → Sa'd → Hz. Peygamber isnadıyla yanlış naklettiğini belirtmektedir.[146]

Abdurrahman b. İshâk, Yahyâ b. Ebû Üneyse ve Ömer b. Habîb'in rivayetiyle ilgili Dârekutnî'nin değindiği bu illetler, "Hz. Peygamber kertenkeleyi fuveysika olarak isimlendirdi ve öldürülmesini emretti" rivayetinin Abdürrezzâk → Ma'mer → Zührî → Âmir b. Sa'd → Sa'd b. Ebû Vakkâs tariki için sorun teşkil etmemektedir. Çünkü bazı râvilerin hadisi hatalı nakletmesi bahse konu hadisin bütün tariklerini etkilemez. Ancak Dârekutnî'nin akabinde zikrettiği iki illet bu hadisin Sa'd'dan gelen en sahih tariki olan Abdürrezzâk'ın mezkûr rivayeti için sorun oluşturmaktadır. Birincisi, Ma'mer'den rivayette Abdürrezâk ile Abdüla'lâ'nın (öl. 189/805) ihtilafıdır. Zira bu hadisi tıpkı Abdürrezzâk gibi

---

137 Buhârî, "Enbiyâ", 10 (No. 3359).

138 Müslim, "Selâm", 38 (No. 2238).

139 Müslim, "Selâm", 38 (No. 2238); Ebû Dâvûd, "Edeb", 175 (No. 5262); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/452 (No. 5635); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/108 (No. 1523); Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/445 (No.8390); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 2/143 (No. 832); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd* (b.y.: Darü Balensiyye li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2002), 1/161 (No. 141); Bezzâr, *Müsned*, 3/295 (No. 1086).

140 İbn Hacer, *Takrîb*, 287.

141 Bezzâr, *Müsned*, 3/295 (No. 1086).

142 Sadûk bir râvidir. İbn Hacer, *Takrîb*, 336.

143 Sika olup bazı garîb hadisler rivayet etmiştir. İbn Hacer, *Takrîb*, 90.

144 Zayıf bir râvidir. İbn Hacer, *Takrîb*, 588.

145 Zayıf bir râvidir. İbn Hacer, *Takrîb*, 410.

146 Dârekutnî, *'İlel*, 2/206 (No. 613).

Ma‘mer’den rivayet eden Abdüla‘lâ , Abdürrezâk’ın aksine Zührî ile Sa‘d b. Ebû Vakkâs arasında Âmir b. Sa‘d’ın ismini zikretmemiştir. İkinci illet ise Ma‘mer’in, Zührî ile Sa‘d arasında Âmir’i zikrederek Yûnus ve Mâlik’e muhalefet etmesidir.[147] Dârekutnî’nin bu eleştirileri Abdürrezzâk → Ma‘mer → Zührî → Âmir b. Sa‘d → Sa‘d b. Ebû Vakkâs → Hz. Peygamber isnadını mercek altına almayı gerektirmektedir. Çünkü bu tenkitler Sa‘d yoluyla gelen kertenkele hadisini münkatı’ hâle getirebilir.

Dârekutnî’nin tercihi, Zührî’nin bahse konu hadisi doğrudan Sa‘d b. Ebû Vakkâs’tan naklettiği ve isnadın münkatı‘ olduğu yönündedir.[148] İbn Hacer’e göre Zührî, Ma‘mer’e rivayet ettiği hadiste kendisiyle Sa‘d b. Ebû Vakkâs arasındaki râvi olan Âmir b. Ebû Vakkâs’ı açıkça zikretmişken Yûnus’a rivayet ettiği hadiste ise bu râviyi atlamış olabilir. İbn Hacer’in böylelikle Ma‘mer ve Yûnus’un rivayetleri arasında cem yapmak istediği anlaşılmaktadır.[149] Ancak Yûnus’un yanı sıra mevzubahis hadisi Zührî’den rivayet eden İmam Mâlik de Zührî ile Sa‘d b. Ebû Vakkâs arasında Âmir b. Sa‘d’ı zikretmemiştir. Mâlik’in Sa‘d’dan rivayet ettiği kertenkele hadisini *el-Muvatta’*sından çıkarmasını da bu rivayete karşı şüpheci yaklaşımı olarak değerlendirmek mümkündür. İmam Mâlik’in uzun yıllar *el-Muvatta’*dan hadis ayıkladığı bilinmektedir.[150] Nitekim bu hadis, *el-Muvatta’nın* en son ve meşhur râvisi olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) ve diğer *el-Muvatta’* râvilerinin nüshalarında mevcut değildir. Sadece Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin (öl. 189/805) *el-Muvatta’* nüshasında yer aldığı tespit edilebilmiştir.[151] Bu sebepledir ki İbnü’l-Muzaffer (öl. 379/989) Sa‘d tarikiyle gelen kertenkele hadisini İmam Mâlik’ten rivayeti meşhur olmayan hadisleri topladığı *Garâibü Mâlik*’inde zikretmektedir.[152]

Netice olarak kertenkele hadisini Sa‘d b. Ebû Vakkâs tarikiyle Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebû Dâvûd, Abd b. Humeyd, Abdürrezzâk, İbn Hibbân ve Ebû Ya‘lâ eserlerinde muttasıl surette -Abdürrezzâk → Ma‘mer → Zührî → Âmir b. Sa‘d → Sa‘d → Hz. Peygamber- tahrîc etmişlerdir. Bununla birlikte Dârekutnî’nin tercihi olan Zührî → Sa‘d… isnadı (münkatı‘) daha isabetli görünmektedir. Zira ihtilaf halinde İmam Mâlik’in Zührî’den rivayeti, Ma‘mer’in Zührî’den rivayetine tercih edilmektedir.[153] Ma‘mer, Zührî ile Sa‘d b. Ebû Vakkâs arasında Âmir’i zikrederek İmam Mâlik’in yanı sıra, Yûnus’a da muhalefet etmiştir. Benzer şekilde hadisi münkatı‘ isnad ile rivayet ederek Abdürrezâk’a muhalefet eden Abdüla‘lâ da Buhârî râvilerinden olup sikadır.[154] Bu karineler, Sa‘d b. Ebû Vakkâs rivayetinin münkatı‘ olduğunu göstermektedir. Sa‘d b. Ebû Vakkâs isnadının medarı olan Abdürrezzâk’ın Hz. Peygamber, Hz. Âişe ve İbn Ömer üzerinden kertenkeleyi şeytanlaştıran veya peygamber düşmanı gibi tasvir eden zayıf rivayetlerin yayılması ve meşruiyet bulmasındaki öncül rolü düşünüldüğünde, bu tavrını Sa‘d’ın rivayetinde yinelemesi dikkat çekicidir. Kanaatimizce Abdürrezzâk zayıflık ve kopuklukları gizleyen bir metodolojiyi önceleyerek bu rivayetin içerdiği sorunların tespitini zorlaştırmıştır. Onun bu tercihi, kertenkelenin sebepsiz öldürülmesini meşrulaştıran teolojik kurgunun sistematik bir şekilde yerleşmesine ve tartışmaya kapalı bir düşmanlık algısının inşasına yol açmıştır.

3.2. Zararlı Olduğu için Öldürülmesi Hadisinin Metin Değerlendirmesi

Sa‘d b. Ebû Vakkâs rivayetinde kertenkelenin öldürülme emri mutlak zikredilip ayrıca onun “fuveysika” (zararlı) olduğu belirtilmişti. Ancak bir canlının hayatı söz konusu olduğunda sebepsiz öldürülmesini zayıf olan bu rivayet üzerinden meşrulaştırmak doğru değildir. Ümmü Şerîk’ten menkul sahih bir hadiste ise Hz. Peygamber’in kertenkelenin öldürülmesine cevaz verdiği zikredilmişti. Bununla beraber Hz. Peygamber’e gelerek kertenkele öldürmek için izin istemesi ayrıca iki önemli hususa delalet etmektedir. Birincisi, Hz. Peygamber’in hayvanlara zarar verilmesini yasakladığıdır. Aksi halde Ümmü Şerîk’in kertenkele öldürmek için izin istemesi anlamsız olurdu. Hz. Peygamber’in canlılara karşı hassasiyetini ortaya koyan çok sayıda nass bulunmaktadır. Yüce Allah onu âlemlere

147 Dârekutnî, *‘İlel,* 2/206 (No. 613).
148 Dârekutnî, *‘İlel,* 2/206 (No. 613).
149 İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 6/354.
150 Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh* (Riyad: Edvâü’s-Selef, 1998), 1/192-193.
151 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’* (Rivâyetü Şeybânî) (b.y.: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 147 (No. 430).
152 İbnü’l-Muzaffer, *Garâibü Mâlik b. Enes* (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1998), 14.
153 Abbâdî, “Menhecü’l-İmam el-Buhârî”, 238-254.
154 İbn Hacer, *Takrîb*, 331.

rahmet olarak gönderdiğini buyurmuştur.[155] Atış talimi için canlıların hedef yapılmasını yasaklamış[156] ve bir hadisinde "yeryüzündekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin"[157] demiştir. İkinci olarak bu ruhsatın meskûn mahallerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ümmü Şerîk hadisinin kısaltılarak mana ile rivayet edildiği açıktır. Kertenkele öldürmek için izin isterken evindeki yiyecekleri ifsat etmeleri veya onlarla aynı çatı altında yaşamayı sağlık tehdidi olarak görmesi gibi gerekçeleri Hz. Peygamber'e arz etmemiş olması düşünülemez. Dolayısıyla bu ruhsatın bağlamsal arka planı öldürme hükmünü, meskûn mahallerde zararın ciddi olduğu durumlarla sınırlandırmayı gerektirmektedir.[158]

Zararlı hayvanların meskûn mahallere girmesi insan sağlığını ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Sağlık tehdidi sadece zehirli veya fiziksel yaralamaya neden olan hayvanlar ile sınırlı değildir. Ölümcül seviyelere ulaşabilen pek çok hastalığın hayvanlar yoluyla insanlara bulaşabildiği bilimsel bir gerçekliktir. Kuş gribi, korona virüs, sıtma, kuduz, veba gibi hastalıkları taşıyan bazı hayvanların büyük salgınlara neden olabildiği görülmektedir. Bu hayvanlar hastalık yayma, yaralama ya da doğrudan zehirleme gibi etkenlerle ölüme sebep olabilmekte veya insan sağlığı üzerinde uzun süreli etkiler yaratabilmektedir.[159] Bu zararlar tıbbi ilerlemeler, aşılar, ilaçlar ve çevresel kontrol yöntemleri sayesinde azalmış olsa da hâlâ önemli bir sağlık tehdidi oluşturabilmektedir.[160]

Hz. Peygamber döneminde çevresel şartların ve teknolojik imkânların sınırlı olması zararlı hayvanlarla mücadelede çağın yöntemlerinin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu dönemde özellikle çöl ve yarı çöl iklimlerinde yaşayan insanlar için yılan, akrep ve zehirli kertenkele gibi hayvanlarla karşılaşmak olağan bir durumdu. Güncel araştırmalar zehir sisteminin bazı türlerle sınırlı olmayıp daha geniş bir biyolojik temele dayandığını ve farklı kertenkele gruplarında bu sisteme ait moleküler unsurların bulunduğunu ortaya koymaktadır.[161] Dönemin barınak ve yaşamsal şartları göz önünde bulundurulduğunda yılan, akrep ve zararlı kertenkelelerin insanların yaşadıkları evlere kadar girmesi kaçınılmazdı. O dönem için meskûn mahallere kadar giren zararlı hayvanları bertaraf etmenin yegâne yolunun insan gücü olduğu düşünüldüğünde, toplumsal güvenliğin sağlanması ve insan sağlığının korunması amacıyla zararlı kertenkelelerin öldürülmesine izin verilmesi anlaşılır bir durumdur. Nitekim Ümmü Şerîk rivayeti bütüncül bir yaklaşımla değerlendirildiğinde bu iznin genel bir imha talimatı değil, yalnızca tehdit arz eden durumlarla ve yerleşim alanlarıyla sınırlı istisnai bir ruhsat mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

4. Hz. Âişe ve Ümmü Şerîk Rivayetleri Arasındaki İhtilafın Değerlendirilmesi

İsnad tahlilinin yapıldığı bölümden anlaşıldığı üzere Hz. Âişe'den kertenkelenin öldürülmesi konusunda çelişkili iki rivayet aktarılmıştı. Urve'nin rivayetinde Hz. Âişe kertenkelenin öldürülmesine dair Hz. Peygamber'den herhangi bir emir duymadığını açıkça ifade ederken, Sâibe'nin ondan rivayet ettiği hadiste ise Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği için Hz. Peygamber'in kertenkelenin öldürülmesini emrettiği ve Hz. Âişe'nin de kertenkele öldürmek için evinde delici bir alet tuttuğu zikredilmişti. İbn Hacer, Hz. Âişe'den gelen kertenkeleye ilişkin bu iki hadis arasında cem yapılabileceği görüşündedir. Ona göre Hz. Âişe, Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği için kertenkelenin öldürülmesi emrini başka bir sahâbeden duymuş olabilir. Hz. Âişe'nin bu kıssayı Hz. Peygamber'den işitmemesine rağmen ittisale delâlet eden "ahberenâ" (bize haber verdi) sîgasını kullanması ise İbn Hacer nezdinde mecazidir.[162]

Kanaatimizce Hz. Âişe'den nakledilen Sâibe ile Urve rivayeti arasında cem ihtimali zordur. Çünkü cem işlemi ancak sıhhat derecesi eşit veya yakın rivayetler arasında ikna edici olabilmektedir. Hz. Âişe'nin kertenkelenin öldürülmesi ile ilgili bir şey işitmediğini ifade ettiği hadis, kendisinden

155 el-Enbiyâ 21/107.
156 Müslim, "Sayd" (No.1957), 12; Nesâî, "Dahâyâ", 40 (No. 4441); İbn Mâce, "Zebâi'h", 10 (No. 3187).
157 Tirmizî, "Birr", 16 (No. 1924).
158 Sakallı, "Cari Kültürün Hadis Rivâyetine Etkisi", 296.
159 Mehmet Erkan Kıllıoğlu, "Salgın Hastalık Tehdidi ve Ulusal Güvenlik", *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Mayıs 2022), 53-69.
160 Taştan, R., & Ak Can, A., "One health approach to decreasing biodiversity and the problem of emerging zoonotic diseases. Biological Diversity and Conservation.", *Biological Diversity and Conservation* 3/12 (2019), 95-102.
161 Bryan Grieg Fry, vd., "Early Evolution of the Venom System in Lizards and Snakes", *Nature* 439 (2006), 584–588.
162 İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 6/354.

aktarılan en sahih isnad zinciri olan Zührî → Urve → Âişe tarikiyle sabitken, Hz. Âişe'den bunun aksini nakleden Sâibe ise meçhuldür. Zayıf olması yönüyle kertenkelenin mutlak öldürülmesini emreden Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın rivayetini de Sâibe rivayeti gibi değerlendirmek mümkündür. Ümmü Şerîk rivayeti ile Urve kanalıyla gelen Hz. Âişe rivayeti arasında cem ve telif yapılması mümkündür. Zira her iki hadisin de sahih kabul edilmesi ve Hz. Âişe'nin "Hz. Peygamber'den kertenkelenin öldürülmesiyle ilgili bir şey işitmedim" sözünün, Ümmü Şerîk'in bu hükmü Hz. Peygamber'den işittiğine dair beyanını tekzip edici mahiyette olmaması, bu iki hadisi uzlaştırmaya imkân sağlamaktadır. İki hadis arasındaki telif sonucunda, Hz. Peygamber'in sadece meskûn mahallerle sınırlı olarak zararın ciddi olması durumunda kertenkelenin öldürülmesine izin verdiği çıkarımı yapılabilir. Ancak bu tarz hadislerin yaşam şartları içinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Özellikle Türkiye'de kertenkelelerin zehirli türlerinin bilinmiyor olması ve şehirleşmiş yaşam alanlarında oldukça sınırlı karşılaşılması, bu hayvanın bölgemiz açısından insan sağlığı ve yaşam kalitesine karşı ciddi risk oluşturmadığını göstermektedir. Bu nedenle kertenkelenin öldürülmesi meselesi her şartta geçerli dinî bir vecibe değil, sadece sağlık tehdidi oluşturduğu bölgelerde başvurulabilecek istisnai bir önlem olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Çalışmamızda kertenkelenin öldürülmesinin yalnızca zararın ciddi olması halinde meskûn mahallerle sınırlı bir ruhsata dayandığı gösterilmiştir. Şeytan olduğu veya Hz. İbrâhim'e düşmanlık ettiği gerekçelerine dayalı rivayetlerin zayıf, münferid ve bağlamdan koparılmış şâz nitelik taşıdığı tespit edilmiştir. Kertenkelenin zikredilen bu iki gerekçeyle öldürülmesi ilk bakışta dinî bir hüküm gibi algılanabilmektedir. Ancak isnad ve metin incelemeleri neticesinde bu gerekçeleri barındıran rivayetlerin esasında râvilerin zihin dünyasında kurdukları metinler arası ilişki ile tarihsel, kültürel ve kavramsal etkenlerin tesiri sonucunda oluştuğu ortaya konmuştur. Hadislerde bazı zararlı canlılar için mecazî olarak kullanılan "şeytan" ifadesinin kertenkele ile ilişkilendirilmesi onun şeytan olduğu iddiasıyla öldürülmesi gerektiği yönünde hatalı bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu irtibatlandırma zamanla kertenkelenin düşmanlaştırılıp sebepsiz yere öldürülmesini meşrulaştıran bir gerekçeye dönüşebilmiştir. Bu hatalı yorumların rivayet formuna dönüşerek meşruiyet kazanmasında râvilerin metinler arasında kurdukları problemli irtibatlar ile kültürel kabuller etkili olmuştur. Mevcut durum bu tür rivayetlerin bağlam ve delâletinin yanı sıra, oluşum süreçlerini şekillendiren materyaller ile saiklerin de dikkatle analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim bağlamından koparılan hadislerin din, akıl ve vicdanla bağdaşmayan sonuçlar doğurabildiği çalışmamızda ortaya konmuştur.

Hz. İbrâhim'in ateşine üflediği iddiası üzerinden peygamber düşmanı gibi tasvir edilen kertenkele olumsuz bir anlam çerçevesine yerleştirilmiştir. Bu tasvirin, dinî metinlerin hatalı yorumlanması sonucunda hayvanların ahlâkî kategorilere ayrıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bazı hayvanların peygamberlerle kurdukları "olumlu ilişkiler" üzerinden yüceltildiği, olumsuz ilişki içinde olduğu varsayılanların düşmanlıkla etiketlendiği görülmektedir. Kertenkelenin de bu bağlamda düşmanlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Hz. İbrâhim kıssasına eklemlenen kertenkelenin onun ateşine üflediği anlatısı, söz konusu canlıyı peygamber düşmanı gibi konumlandırarak öldürülmesini vicdanî açıdan meşrulaştıran sembolik bir işlev görmüştür. Nihayetinde râvilerin zihin dünyasındaki iyi-kötü hayvan motifine dayalı inanç kalıplarının metne nasıl sızabildiği çalışmamızda açıkça gösterilmiştir.

Kertenkele hadisi özelinde ortaya koyulan bu tablo râvinin pasif bir aktarıcı değil, anlamı şekillendiren etkin bir özne olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hadislerin anlaşılması için râvinin zihnî arka planı ile tarihî bağlam ve metinler arası ilişki kurma biçiminin birlikte değerlendirilmesi gerektiği çalışmamızda ortaya konmuştur. Özellikle şâz ve münker rivayetlerin arka planını anlamada hermenötik bir yaklaşımın benimsenmesi ve isnad ile metin tenkidinin tarihsel-eleştirel okumalarla desteklenmesi hadislerin daha sağlıklı, adil ve sorumlu bir şekilde anlaşılması açısından önemlidir.

Kaynakça

Abdürrezzâk, es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. b.y.: el-Meclisü'l-İlmî, 2.Basım, 1983.

Abd b. Humeyd. *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd*. thk. Mustafa el-Adevî. 2 Cilt. b.y.: Daru Balensiyye li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2. Basım, 2002.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Akyüz, Hüseyin. "Kertenkelenin Öldürülmesi ile İlgili Hadislerin Tahlil ve Tenkidi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/1 (2013), 173-214.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. Kahire: Merkezü'l-Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 1432/2011.

Bezzâr. *el-Bahrü'z-zehhâr el-ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzürrahman-Sabrî Abdulhâlık. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.

Bonta, Mark et al. "Intentional Fire-Spreading by "Firehawk" Raptors in Northern Australia". *Journal of Ethnobiology* 37(4):700-718. https://doi.org/10.2993/0278-0771-37.4.700

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. e*l-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâr Tûkü'n-Necâ, 1422/2001.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.

Câhiz. e*l-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Çelik, Ali. ""Kertenkelenin Öldürülmesi" Rivayetini Din Öğreticilerinin Nasıl Anladıkları ve Topluma Nasıl Aktardıkları Üzerine Bir Değerlendirme". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2023), 321-335. https://doi.org/10.29029/busbed.1212655

Çelik, Ali. "Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecrîdü's-Sarîh Örneği". *Hadıth* 4 (2020), 89-115. https://doi.org/10.5281/zenodo.3965922.

Dârekutnî. *el-'İlelü'l-vâridetü fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Muhammed b. Sâlih. 10 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Reyyân li'l-Tebâati ve'n-Neşr, 3. Basım, 2011.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Süleym. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü'l-Muğnî li'l-Neşri ve't-Tevzî', 2000.

Demirel, Harun Reşit. "Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirmesi". *Mütefekkir* 1/1 (2014), 67-102. https://doi.org/10.30523/mutefekkir.130234.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

Ebû Ya'lâ, el-Mevsılî. *Müsned Ebû Ya'lâ*. thk. Hüseyn Süleym Esed. 13 Cilt. Dimeşk: Darü'l-Me'mûnî li't-Turâs, 1984.

Elbânî, Nâsırüddin. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîhe*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif li'l-Neşri ve't-Tevzî', 1995.

Fry, Bryan Grieg, vd. "Early Evolution of the Venom System in Lizards and Snakes". *Nature* 439 (2006), 584-588.

Hâkim, en-Nîsâbûrî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l hadîs*. thk. es-Seyyid Muazzam. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.

Hansu, Hüseyin. "et-Tecrîdü's-Sarîh". *TDV Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Hasbân, Halûd Muhammed. *er-Râvi'l-makbûl inde'l-Hâfız İbn Hecer*. Ürdün: Merkezü'z-Za'bî li'l-Nüsahi's-Serî', 2016.

İbn Adî. e*l-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed vd. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1418.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 21 Cilt. Suudi Arabistan: Darü'l-Kıble, 2006.

İbn Fâris. *Mu'cem mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harûn. 6 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Hacer, el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhü Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1959.

İbn Hacer, el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986.
İbn Hacer, el-Askalânî. *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâ'idi ricâli'l-e'immeti'l-erba'a.* thk. İkrâmullah İmdâdülhak. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996.
İbn Hacer, el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, 1326/1908.
İbn Hibbân. *es-Sikât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
İbn Hibbân. *Sahîh İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1414/1993.
İbn Mâce. *Sünen İbn Mâce.* thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
İbnü'l-Muzaffer. *Garâibü Mâlik b. Enes*. thk. Tâhâ Ali. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
Kaya, Remzi. "Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Şeytan İlişkisi". U*ludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 1-30
Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. "Salgın Hastalık Tehdidi ve Ulusal Güvenlik". *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2022), 53-69.
Koşum, Adnan. "İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 299-309.
Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
Mâcid, Muhammed Abduh. "Kabûlü rivâyeti'l-mechûl ve'l-mestûr fî Sahîhi İmam İbn Hibbân (Dirâse mükârene)". *el-Mi'yâr* 32 (2013), 191-219.
Mâlik b. Enes. *el-Muvatta' (Rivâyetü Şeybânî)*. thk. Abdülvehhâb b. Abdüllatîf. b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
Mâlik b. Enes. *el-Muvatta' (Rivyetü Yahya el-Leysî)*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1997.
Mevdûdî. *Meseleler ve Çözümleri*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
Müslim. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1334/1916.
Nesâî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmî, 1986.
Nevevî. *el-Minhâc şerhü Sahîhi Müslim b. el-Heccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
Nevevî. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osman. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
Örenç, Aşır. "Kütüb-i Sitte Hadisleri Özelinde Şeytan, Mahiyeti ve Yaratılışı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2012), 137-171.
Özdemir, Metin. "Kötülük Problemine Eleştirel bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 225-258. https://izlik.org/JA28TR94MD.
Popper, Nicholas. "The Sudden Death of the Burning Salamander: Reading Experiment and the Transformation of Natural Historical Practice in Early Modern Europe." *Erudition and the Republic of Letters* 1/ 4 (2016), 464–490. https://doi.org/10.1163/24055069-00104003
Sakallı, Talat. "Cari Kültürün Hadis Rivâyetine Etkisi". *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*. 285-297. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
Sefaria, Sefaria Library. "Leviticus11:29–30". Erişim 15 Nisan 2026. https://www.sefaria.org/Leviticus.11.29-30
Şentürk, Nurettin. "Hadislere Göre Şeytan". *Dergiabant* 3/5 (2015), 139-165.
Şuayb el-Arnaût-Beşşâr Avvâd. *Tahrîrü Takrîbü't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
Taberânî. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Tarık b. İvazullah-Abdülmühsin b. İbrâhim. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1416/1995.
Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Mahammed Şâkir. 24 Cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Taştan, R., & Ak Can, A. "One health approach to decreasing biodiversity and the problem of emerging zoonotic diseases. Biological Diversity and Conservation." *Biological Diversity and Conservation* 3/12 (2019), 95-102.

Tirmizî. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998.

Yakut, Enis. An Overview of Moral Disengagement in Consumer Studies. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2021), 541-551. https://doi.org/10.18506/anemon.892099

Yücel, Ekrem. "Köpekle İlgili Rivayetlere Genel Bakış". *Turkish Studies* 9/5 (2014), 2141-2163.

Zehebî. *Mîzânü'l-'itidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. b.y.: Dâr'ül-Meârifeti li'l-Tabâati ve'n-Neşr, 1382.

Zerkeşî, Bedreddîn. *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1998.

Ziyâd b. Süleym b. Îd el-Abbâdî. "Menhecü'l-İmam el-Buhârî fî intikâ'ihi li merviyyâti'z-Zührî fi'l-Câmi'i's-sahîh". *Dirâsâtü Ulûmi'ş-Şerîati ve'l-Kânûn* 37/1 (2010), 238-254.